

HAEMUS

VII. évfolyam, 1998/3

Bolgár-magyar társadalmi és kulturális folyóirat

Grafikatura

Ivan Eduard Gazdov Jambolban született 1943. november 2-án. 1969-ben alkalmazott grafika szakon végzett Alekszandar Popililov professzornál a szófiai Képzőművészeti Főiskolán.

A legnyilvánosabb művészet – a plakát – területén elért eredményei igen hamar emblematisztikus jelentőségűvé teszik. A hatvanas évek végén a plakát, funkciójában szatirikus-kritikai elemekkel gazdagodva, törekszik megszólítani a maga címzettjét, ez pedig formai-plasztikus oldalról lehetővé teszi közeledését más műfajokhoz – így az úgynevezett „művészi” grafikához, az illusztrációhoz, a karikatúrához.

1988-ban Ivan Gazdov olyan kifejezésvilággal lép meg bennünket, mely bőséggel merít egyidejűleg a plakátjelenelv esztétikájából és a szót nem használó karikatúrából. Csaknem tíz esztendővel később a tízéves grafikatura alkalmából a szerző műfaját így határozza meg: Nem gondolom, hogy a „Valami felesleges, valami nem elég” legnépszerűbb című hosszú sorozatban értelmi konfliktus rejlik. Ez inkább konstatació, vállvonogatás, bocsánatkérő reverencia, palló, szalmaszál – nevezze, ahogy akarja – ahhoz, hogy a néző értelme kitáruljon.” Még hozzáteszi: Itt hiányzik a séma, a forma mindig más.

Hogy a grafikatura „önmagunk sziluettje” legyen, Gazdov lemond a színekről, és kivágott kontúrú, kifejező, sötét, tömör foltokkal dolgozik, olyan formákkal, melyek a banális konkrétumon túlmutatnak, azaz egy konkrétumból másikká alakulnak. Ezek a formák tágabb értelmezést kínálnak, provokációra, meglepetésre törekcszenek.

Intellektuális vonatkozásban Ivan Gazdov grafikaturája jobban vizuális projekció, mint sablonszerű ábrázolás, jobban „a dolgok képe”, mint ábrázolása. A folt és a kontúr ebben csak eszköz, amiként a nyolc hangjegy is az, ha „zenei ábrázolásnak” fogjuk fel őket, s illetéknépp a zenei „kép” létrehozásának eszközei. A grafikaturák segítenek visszaadni nekünk az asszociatív gondolkodásnak azt az energiáját, mely a csillagok ragyogásában távoli eleinknek a zodiákus állatalakjait engedte meglátni. A művész e képei mindazok absztraháló elszántságát és alkotó akaratát szolgálják, kik a felhőkben egész bestiáriumot képssek látni.

Petar Zmijcsarov

Tartalom

Georgi Goszpodinov: Bulgária! Bulgária! . . .	3
„A Balkán legyen a balkániaké”: Interjú Vera Mutafcsieva professzorasszonnyal . . .	4
Ivan Krasztev: Mindig a másik a Balkán . . .	6
Krasztev Péter: A Balkán megrendezése . . .	9
Georgi Goszpodinov: Első lépések . . .	13
Ivajlo Dicsev: Balkán: ördögi körök . . .	15
Krasztyo Mancsev: A Balkán-félsziget nemzeti sztereotípiáiról . . .	19
Georgi Goszpodinov: Egy nemzet cseresznyéje . . .	27
Tár . . .	28
A nyelv utolsó vacsorái . . .	29
A könnyű szívről . . .	30
Migléná Nikolcsina: Fehér alapon fehér . . .	32
Esterházy Péter: Hahn-Hahn grófnő pillantása (részlet) . . .	39
A tudatban lebegő talány területe: Beszélgetés Ivan Gazdov professzorral . . .	45

Ivan Eduard Gazdov illusztrációival

HAEMUS

Társadalmi és kulturális folyóirat

Alapította 1991-ben a Magyarországi Bolgárok Egyesülete

A Bolgár Országos Önkormányzat kiadványa

Felelős kiadó: Doncsev Toso

Megjelenik negyedévenként a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért

Közalapítvány támogatásával

A szerkesztőbizottság elnöke: Doncsev Toso

Szerkesztőbizottság:

Kjoszeva Szvetla felelős szerkesztő

Irinkov Georgi, Penkova Roszica, Petkova Adriana, Petrov Petar, Szimeonova Rajna,

Szondi György, Szivriev Szava

Tyutyunkov Mónika szerkesztőségi titkár

Lapterv: Kállói Judit

Nyomda: A&M BT

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Lónyai u. 41., tel.: 216-4210

Egy szám ára: 150Ft. Előfizetés egy évre: 500Ft

ISSN 1216-2590

GEORGI GOSZPODINOV

Bulgária! Bulgária!

(kiszámoló)

ó-ó-ó
a földgolyó
amerika lódingja
onnét lőnek le bennünket
a féllábú európa
itália csizmájával
szicília a sarka
tova tova tova
a másik lábával hova

ó-ó-ó
a földgolyó
afrikának lapockája
skandinávia kutyája
csupa csupa jég
jaj jaj jaj
hogyan úszik oda s ugat
forró testéhez neki majd
csak isten nem enged utat

ó-ó-ó
a földgolyó
pláne pláne plán
bolgár oroszlán
csupornyí kis tenger előtt
nagy véróceánok között
egy-kettő-három
a golyó bolyong
mely országra várom
pöksz először mondd
bökd ki e-gye-nest
fél-re ne ve-zess

*(mielőtt megszületnének, így választanak
a lelkek hazát)*

Szondi György fordítása

– Milyen lehetőségeket nyújt a „homo balcanicus” fogalma a bolgárok és régiójuk kutatására?

– Azt hiszem, hogy ilyen lehetőségek még a *homo balcanicus* elnevezés megjelenése előtt is léteztek (miért is ne? Az is igaz azonban, hogy nem tolongtak a kutatni vágyók. Ez valahol a szomszédok közti hagyományos ellenséges érzés következménye, hiszen mindenki a többiekől meglehetősen eltérőnek (pontosabban jobbnak) tartotta magát, így hát senkinek sem állt érdekében, hogy közös vonásokat vagy jellemzőket keressen a balkáni népek, emberek között. Persze változnak az idők. Az európai fejlődés iránya ma már elvárja, hogy egy nemzet toleranciát és megértést mutasson mások iránt. Ezek olyan követelmények, amelyek egymás megismerésén kellene hogy alapuljanak, és ez nehezen megvalósítható folyamat. Éppen ebben lehetne segítségünkre a *homo balcanicus* fogalma. Objektíven szemlélve használatát az is indokolja, hogy a nyelvi, szokásbeli, vallási különbségek és a múltban gyakran változó államhatárok ellenére a balkáni emberek meglehetősen hosszú időn át azonos államrendszerekben is éltek – bizánci vagy oszmán fennhatóság alatt. Ezek az időszakok hozzájárultak gazdasági kapcsolataik megerősödéséhez, és megkönnyítették életmódjuk és kultúrájuk kölcsönhatásait. Létezett a Balkánon, különösen a XV. és a XIX. sz. között, egyfajta közös élet, amely óhatatlanul közös emberi vonásokat is létrehozott.

– Hogyan hatott a Balkán fejlődésére a kultúrák, vallások és népek évszázados konfrontációja?

– Az egyes nemzetek történetíróinak kategorikus kijelentései által félrevezetve nem lenne szabad felnagyítani a balkáni népek közötti különbségeket. A közös életmód, a mindennapi kapcsolatok nyilvánvalóan enyhítették ezeket az eltéréseket. Tárgyilagosan szemlélve nem indokolt a balkáni emberek azon biztosan hitt tudata sem, hogy éppen az ő területüket sújtotta a népek, kultúrák és vallások közti konfliktusok hihetetlen mennyisége. Az egész európai középkor éles, gyakran sorsdöntő konfliktusok színtere volt, amelyek más-más mértékben gyorsították vagy lassították a különböző népek fejlődését. Nem mondanám, hogy a Balkán-félszigetnek jutott a legnehezebb sors Európában.

– A modernizációs folyamatban meglévő időhiány és hogy örökösen a fejlett országok utolérése a cél, ez nem okoz-e komplexusokat a balkáni embereknek?

– A balkáni komplexusok problémaköre mindig is meglehetősen alaptalannak tűnt számomra. Még arról sem vagyok meggyőződve, hogy a balkániak

annyira hevesen ragaszkodnának a modernizációhoz, hogy annyira sietős lenne nekik a fejlett országokhoz való felzárkózás. Bulgária, a volt Jugoszlávia és Románia erőteljes szocialista iparosítása, amely számukra ugrásszerű gazdasági fejlődést jelentett, eredményezett ugyan bizonyos előnyöket, de más részről számos hátránnyal is járt a lakosságra nézve. Azóta viszonylag szkeptikusan viszonyulunk minden erőfeszítéshez, amelyet az aktuális „ugrás” ránk erőltet.

– A lassú életmódnak is megvannak a maga előnyei. Ha az ember annak szenteli életét, hogy többet és egyre többet érjen el, más érdekét szolgálja (a társadalomét akár), és nem a sajátját.

– A történelmi múlt sok dologra adhat magyarázatot. Milyen hatást gyakorol ez a jelenre? (Van-e ilyen hatás?)

– Nyilvánvaló, hogy a múlt minden nemzet jelenére kihat. Feltéve, hogy objektíven gondolkodunk, nem nehéz felfedezni nyomait a mában, kivételként a társadalom jövőjére. De azt nem találom sem okosnak, sem modernnek, ha túl nagy jelentőséget tulajdonítunk a történelemnek, ha megengedjük neki mentalitásunk és életfilozófiánk meghatározását. Lévéen hogy történész vagyok, nehéz kimondanom: mindig is harcoltam az ellen a hatás ellen, amit a történelem mai eszméinkre gyakorol. Legnagyobb prioritása a jelennek, a holnapra vonatkozó stratégiának van.

– Ismerik-e eléggé egymást a balkáni országok? Milyen szerepet tölt be a tudomány, az oktatás és a média ezen a téren?

– A balkáni népek (és nem csak ők) igen felületesen ismerik a „másikat”. Ennek okai leginkább a felgyülemlett előítéletek, egyfajta gőg és a szellemi tunyaság. Mennyivel egyszerűbb tagadni, mint megismerni! Pedig erre minden lehetőség adott a mai információgazdag korban. Mégis meg vagyok arról győződve, hogy a ma már intenzív gazdasági és kulturális kapcsolatok, amelyeket nemrég még a hidegháború akadályozott, egymás megismerésének szükségességét is elevenebbé teszik. Világosan látszik, hogy ez a folyamat immár komoly erőre kapott, iskoláinkban elkezdődött a balkáni nyelvek tanítása is, pedig a múltban csak a nyugatiakat oktatták. A szabad piaci viszonyok következtében (melyek eredményei a vámszabad területek és a kétoldalú infrastrukturális projektek), hosszabb távon egyszerűen szükség lesz a szomszédok iránti érdeklődésre.

– Hogyan látja Ön a Balkán-félszigetet a XXI. század küszöbén?

– Remélem, bár félek is, hogy higgyem, végre

valahára kialszanak a mesterségesen szított konfliktusok a félszigeten belül. Hiszen ezek legkevésbé a balkániak érdekeit szolgálják! Ha a világ végre békén hagyja minket, kizárt dolog, hogy ne próbálnánk meg a kölcsönös megértést kialakítani. A baj az, hogy az európai politika itt hagyományosan fenntartja a parázsló feszültségforrásokat. És mint mindig, akadnak politikai erők, vagyis fizetett ágenssek, akik kiszolgálják ezeket a külső törekvéseket.

– Szeretném, ha a XXI. század „A Balkán legyen a balkániaké” eszme jegyében telne. Biztos vagyok ugyanis abban, hogy a *homo balcanicus* szellemi

potenciálja egyáltalán nem lebecsülendő. Lehet, hogy ez is okozza vesztünket: az erős intellektus kétségtelenül individualista, nem törekszik egységes fellépésre, hanem csak saját magát valósítja meg. Ebből adódóan a balkániak gyorsan és sikeresen érvényesülnek külföldön, nem úgy saját hazájukban, ahol ugyancsak individualisták között kell boldogulniok.

Az interjút Szvetla Kjoszeva készítette

Menyhárt Krisztina fordítása

A Balkán berendezése

1922-t írunk, alig öt éve ért véget a „nagy háború”, Európa a békekötés utáni új világrendben rejlő lehetőségeket kutatja, és igyekszik feledni a háborús évek agyrémét. Ugyanennek az 1922-es évnek a decemberében az ismert történészprofesszor, Robert Seton-Watson, *Az európai nacionalizmusok kialakulása* című könyv szerzője *A történész mint politikai erő Közép-Európában* címen tart előadást. Ezzel megnyitja az egyetem Közép-Európa Története Tanszékét, melynek illetékessége – Seton-Watson meghatározása szerint – „az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területére, valamint Görögország kivételével a balkáni államokra” terjedne ki.

1993-at írunk, nincs még öt éve sem, hogy ledőntötték a berlini falat, és véget ért a hidegháború. A Nyugat az új világrendben rejlő lehetőségeket kutatja, és igyekszik kiheverni a győzelem okozta nárcisztalanságot. Ugyanennek az 1993-as évnek a nyarán a *Foreign Affairs* című amerikai folyóirat közli az ismert politológusprofesszor, Samuel Huntington *A civilizációk összecsapása* című tanulmányát. A cikk az amerikai nemzetbiztonság szempontrendszerének átalakulását vizsgáló kutatási terv eredményeit foglalja össze.

Első pillantásra Seton-Watson szinte feledésbe merült előadása és Huntington hisztérikusan vitatott írása között csupán annyi közös vonást lehet felfedezni, hogy mindkettő angolul íródott. Előbbi angol, utóbbi amerikai, előbbi történész, utóbbi politológus-stratégia, Seton-Watson az első világháború után létrehozott londoni intézmény közönségéhez szól, Huntington pedig egy olyan lapban publikálja tanulmányát, mely múlhatatlan érdemeket szerzett a hidegháború megnyerésében.

A kísértést, hogy párhuzamosan elolvassam a két szöveget az az intuíció szülte, hogy – az angol nyelven túlmenően – még az a tény is összeköti őket, hogy végső soron mindkét szerző azonos problémával szembesül, nevezetesen: hogyan lehetséges, ha lehetséges egyáltalán, egy olyan új világrend, mely nem az „erőegyensúly” és a „befolyási övezetek” elvén alapul, hanem az egyetemes humanizmus elképzelésén. A húszas években a kérdés úgy merül fel, életképes-e a wilsoni világrend, mely a Népszövetségben ölt testet, a kilencvenes években pedig úgy, milyenek az amerikaiak körvonalazódó, elkötelezett „eszmei politizálásának” az esélyei. Ahhoz, hogy ezt az ördögi kérdést megválaszolják, mind Seton-Watson, mind Huntington kénytelen felfedezni a „Balkán kulcsát”. A két szerzőt el-

választó hetven évben rengeteg olyan esemény zajlott le, mely tökéletesen „megzavarta” a valóságot, a kérdés azonban ugyanaz maradt. Századunk húszas és kilencvenes éveiben egyaránt a balkáni konfliktus egyedüli interpretációs lehetőségét a háború utáni állapot paradigmája nyújtja: a Balkán az a „páciens”, melynek leletei megmutatják, milyen hosszán tart a béke.

Az Oroszország mint a Nyugat tudatalattija című tanulmányában az orosz származású filozófus és művészettörténész Boris Groys kifejti, hogy Oroszországban azért nem terjedhetett el a pszichoanalízis, mert maga Oroszország tölti be a Nyugat tudatalattijának a szere-

pét. A Balkán az európai béke elnyomott tudatalattijának szerepét veszi át, ez Kusturica filmjének pin-céje, ahol a háború soha nem ér véget. A világrend erre a föld alatti üregre épül, a Balkán-stratégia kialakítása az új világrend kulcsa. Seton-Watson Európa-központú gondolatvilágában a Balkán az egyetlen ilyen teszt, Huntington globális világképében csak az egyik a sok közül, de mindkét esetben stratégiáról van szó, a jövő stratégiájáról.

A Huntington-tervezet

Huntingtont az különbözteti meg a hidegháború utáni nyugati elemzők túlnyomó többségétől, hogy hiányzik belőle a diadalittasság érzése. Az ő elemző elméje az egyik konfliktus végét egy következő összetűzés kezdetének tekinti, s ebben az értelemben a hidegháború vége sem egyéb, mint szomorú ürügy az azt követő eseményekre. Ha mindenáron arra lennének kíváncsiak, mi „ihlette” a *Civilizációk összecsapását*, arra a következtetésre jutnánk, hogy az a tény, hogy a Nyugat és részben az USA nem tudott mit kezdeni a győzelemmel. Amikor Huntington a boszniai konfliktusról ír, nem az etnikai tisztogatáson szörnyed el, hanem az amerikai kormány azon döntésén, hogy beavatkozik a konfliktusba, és megpróbál „multikulturális” államot faragni Boszniából. Huntington szemében ez egy második Jugoszlávia létrehozására tett kísérlet, mely még az elsőnél is groteszkebb. Ez a következtetés abból vonható le, hogy Huntington *Összecsapásának* egyik rejtett kiindulópontja az, hogy a „másik” nem ismerhető meg, tehát meg sem változtatható. Az USA-nak vissza kell vonulnia és saját civilizációját védelmeznie, lévén a mohamedánok és a szerbek „civilizációsan mások”.

Nem szeretném a Huntington-hipotézis politikai következményeit ecsetelni, még kevésbé érzek kísértést arra, hogy a politikai korrektség szemszögéből értékeljem. Itt Huntington stratégiájának az a ré-

sze érdekel, mely azt javasolja, hogy mindenki húzódjon vissza saját civilizációs határa mögé, miáltal a Balkánt ontológia nélküli térként határozza meg. A volt Jugoszláviához hasonlóan ez a térség mindig a kulturális varratok mentén szakad szét. A Balkán a lehetetlen identitás területe. A Balkán vagy a mások múltja, vagy a sajátunk.

A Seton-Watson-tervezet

Seton-Watson tervezete a „másik” megismerésének stratégiája. Abban a távoli 1922-es esztendőben, amikor a szabályozott világrend utópiája kiszorította a háborús káosz iszonyatát, a londoni professzor úgy határoz, hogy éppen a regionális kutatások hozhatnak békét és tarthatják életben a Népszövetséget. A Közép-Európa Története Tanszék létrehozása és a regionális kutatások általában nem annyira tudományos, mint inkább politikai tervezet. „A Közép-Európa Története Tanszékkel folytatott kísérletnek két oldala van: az egyik tisztán akadémikus, és kizárólag a történelmi tárgy tudományos és kritikai elemzésén alapul, a másik pedig megmarad a gyakorlati politika területén.” A történelmi kutatásnak ez a gyakorlati-politikai oldala egy univerzális történelmi nézőpont kialakítását célozza. Míg a háború előtti időben a történelmi tudás a saját birodalom megismerésének a része (Nagy-Britannia) vagy az állami politika eleme (Németország), addig a háború után a kérdés úgy vetődik fel, hogy lehetséges-e olyan történelmi megismerés, mely a Népszövetség eszméit szolgálja. „S még ezekben a sötét időkben is, melyekben az egyedüli fényt a Népszövetség eszméje jelenti, a történész nem vádolható meg propagandatevékenységgel, amennyiben a legtisztességesebb módon felvállalja, hogy az egész nagyobb a résznél, s ennek következtében a nemzetek feletti felette áll a nemzetinek.”

Az angol történész éppen egy ilyen nézőpont létrehozásában találja meg a nem nacionalista történelem megalapozásának lehetőségét. A történel-

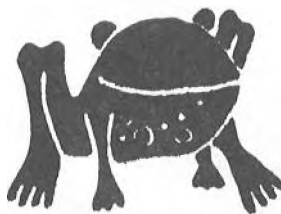
mi megismerés a békefenntartó erők szerepét töltheti be.

Egy ilyen történelemszemlélet meghatározása és bevezetése szempontjából a Balkán, de ezzel együtt a közép-európai térség egésze is kivételes kihívást jelent. És nem azért, mert a Balkán történelme más lenne, különbözne vagy vészjósló volna, hanem azért, mert a Balkánon a politika és a történelem annyira egymásba gabalyodik, mint sehol másutt. „A múlt a jelen kulcsa – írja Seton-Watson – ez minden országra és történelmi korra igaz. A jelen a múlt kulcsa: ez már olyan igazság, mely Közép- és Dél-Európára érvényes.”

A bukás

A huszadik század végi nyugati politikai képzeletőrő válsága éppen abban keresendő, hogy egyetlen olyan diskurzus sem képes érvényre jutni, mely a balkáni politikát és történelmet a maga összefonódottságában gondolja el. A Balkán úgy él együtt a saját történelmével, ahogy Marko, az *Underground* egyik hőse lemegy a pincébe. A Balkánon a történészek politikusok, a páciens (Karadzics) pedig pszichiáter. A regionális kutatások tervezete nem úgy bukkott meg mint a térség történelmét kutató tervezet, hanem mint módszer arra, hogy megismerjék a balkáni politikacsínálás módját, s ez arra kárhoztatja az új világrendet, hogy belenyugodjon a vereségbe. Mert Huntington civilizációs gettója sok szempontból emlékeztet Kusturica pincéjére: egyikben sincs hely egyetemes értékek számára. A politika és történelem, múlt és jelen szétválaszthatatlansága magyarázattal szolgál arra a sajátos balkáni hagyományra, hogy a népek azokat a helyeket övezik különös tisztelettel, ahol vereséget szenvedtek, nem pedig azokat, ahol győztek. Egyedül a vereség emlékeztet arra, hogy a háború sosem ér véget.

Krasztev Péter fordítása

Felképezés

Az elmúlt öt évben három jelentős filmkísérlet született arra, hogy elmagyarázza a nagyvilágnak, mi is a Balkán: az *Odüsszeusz pillantása*, az *Underground* és az *Eső előtt*. Csakhogy amikor valaki a Balkánt emlegeti, rendszerint egészen másról beszél. Amikor pedig a Balkánról filmet rendeznek, az nem film, hanem metafora, képes-magyarázó adalék a Balkánt konstruáló valamelyik narratívához: a dokumentaristatévés szakzsargon ezt nevezi „felképezésnek” – snittekkel fedik le a vágások helyét, hogy az elmondott történet egybefüggőnek tűnjön.

Az *Odüsszeusz pillantásában* az Utazó elindul, hogy felkutassa egy század eleji dokumentarista, Manukijasz előhívatlanul maradt tekercsét. A főhős bejárja az összes balkáni országot, míg végül eljut az ostromlott Szarajevóba, ahol végül sikerül előhívni, de amikor levetítik, kiderül, hogy semmi sem látszik rajta. A film persze unalmas, három óra hosszát Balkán-sztereotípiákat sorol, következetesen érezteti a nagyérdeművel, hogy ebben a térségben addig volt kultúra, amíg a görögöket ki nem utálták mindenhol, azután követhetetlen káoszba, barbárságba fulladt az élet, de ezek csak a legfeltűnőbb gyengeségek. A gyermekded tanulság: a tekerccsel együtt örökre megsemmisült a „kulcs”, mellyel az egykori békés és multikulturális Balkán titka kipattintható lenne, az idill többé nem rekonstruálható.

Angelopoulos – az esztétizált történelem

A szóban forgó tekercs valójában azért nem kerül meg, mert nem is létezhetett, vagy ha mégis, akkor csak nyugatiak forgathatták le. A Balkán ugyanis – amint ez többek között Maria Todorova *Imagining the Balkans* (A Balkán elképzelése) című alapos történeti munkájából is kiderül – egy nyugaton konstruált imázs, mely a különbözőség érzékeltetésére szolgál. A helyi nyelvekben a Balkán szónak nincs is különösebb jelentése, közösségteremtő, szolidaritásgerjesztő árnyalata még kevésbé. A térség lakója tehát semmiképpen sem „balkániként” határozza meg önmagát, vagy ha mégis, akkor már nem is balkáni, hanem európai, hiszen magára vonatkoztat egy kívülről jött meghatározást, mely a „másikat” jelöli. A kívülről feléjük sugárzott imázszt részben elfogadták, egyfajta velük szembeni elvárásnak tekintették, tehát még idomultak is hozzá. Annyira azonban soha, hogy „balkáni pillantással” olyan filmet lehetne leforgatni, mely kulcs a későbbi Balkáni történelemhez, hiszen ez azt jelentené, hogy a bentiek helyet cseréltek a kintiekkel: előállna

az az abszurd helyzet, melyben a bentiek a kinti „másokhoz” viszonyítva alakítják tudatosan az önképüket. Ilyesmirel azonban szó sincs – a tekercsen azért nem látszik semmi, mert balkáni önkép nem létezik.

Teo Angelopoulos elég sokáig élt Nyugaton ahhoz, hogy a Balkán elmesélhető történeté váljon számára, melyet saját emlékeivel „képez fel”. Amikor az *Odüsszeusz pillantását* nézzük, metaforát látunk, amely kívül esik az igaz-hamis (hazug) értékítéleten: neki ilyen a Balkán, *szerinte* a görögökről szól, *úgy gondolja*, az a hely eredendően békés volt, vagyis elég a múltat, a történel-

met átesztétizálni ahhoz, hogy új történet szülessen. Az ő álláspontja lényegét tekintve rímel Seton-Watson tiszteletre méltó projektjére: történelmi-kultúrtörténeti magyarázatot keres az eseményekre, elképzei, hogy ezekhez létezik valamiféle kulcs, amelyet elvesztett ugyan, de ha egyszer megkerül, a dolgok – elvben – még jóra fordulhatnak. Mindent egybevetve ez nemzetek feletti elképzelés: a történelmi megismerés látja el a *békefenntartó erő* szerepét, Közép- és Délkelet-Európa jelene pedig, amint a brit tudós is megmondta, kulcs a múlthoz.

Mancsevszki és Kusturica – az esztétizált antropológia

A másik két fontos Balkán-mozi rendezője, Emir Kusturica (*Underground*) és Milčo Mancsevszki (*Eső előtt*) szintén elég távol élnek eredeti hazájuktól – Boszniától, illetve Macedóniától –, hogy gátlások nélkül fel tudjanak képezni egy történetet. Mindketten ugyanarról beszélnek, Mancsevszki ügyesebben és burkoltan, Kusturica brutálisan és nyíltan vállalva kétes elkötelezettségét. Mindketten bemutatják, hogy a Balkán az más: misztikum, hagyomány, rítus, melyet ember – az itt élőkön kívül – meg nem érthet, tehát meg sem tudja őket változtatni, ezért jobb is, ha minden illetéktelen betolakodó visszamenne oda, ahonnan jött. És ezzel már szinte szó szerint idéztem Huntingtont.

Mancsevszki ügyel a politikailag korrekt hangvételre. A – *szerinte* – küszöbön álló albán-macedón etnikai konfliktus mindkét oldalán vannak jók és rosszak, csak hát – állítja a rendező – ebben a térségben az erőszak olyan, mint a természeti csapás, itt is minden ugyanolyan körforgásban ismétlődik, mint a természetben: amikor eljön az ideje, az emberek átmetszik egymás torkát. Márpedig az idő meglehetősen cselesen viselkedik a filmjében: a Nyugaton egyenes vonalúan haladó idő macedón terepen megbotlik, és bizonyos események később

következnek be, mint ahogy a róluk készült fotó megjelenik egy londoni lakás asztalán. Ez persze apró villanás, az emberben csak akkor csak tudatosul, ha videón többször visszanezi a jelenetet, de ott van, akár csak a londoni falfirka, mely szerint: „Az idő nem hal meg soha, a kör nem kerek”. A békefenntartó erő nála már konkretizálódik – néha megjelenik a vásznon egy-egy kéksisakos, de ezek vagy az egekben köröző döggeselyűket bámulják mélyértelműen, vagy a hullák eltakarításával foglalkoznak.

Mancsevszki filmjén csak ámult a világ, Kusturicának viszont Cannes-ban odaítélték az Arany Pálmat, a filmjét Közép-Európában a földre döngölte a kritika a rendező szerbparti nézetei miatt, a délkelet-európai régióban viszont az egekig magasztalták mindazok, akik a töméntelen sztereotípiá láttán újra saját önképükben gyönyörködhetek. Az *Underground*-ban az a sokkoló, ahogy a rendező sűrű és ragacsos masszává keveri a pszichoanalízisből kölcsönzött alsó és felső tudatot, a balkáni folklór (állítólag bogumil-gnosztikus eredetű) kétszintű mitikus terét és a Baudrillard-féle szimulacrum-ötletet. Ez a látszólag agyonszofisztikált látomás persze egy pillanatig sem tartja vissza a rendezőt attól, hogy minden további nélkül lefasztyázza a szlovénokat, horvátokat és részben a muzulmánokat.

Kusturicának esze ágában sincs szalonképessé lenni, interjúiban állandóan hangsúlyozza, hogy ez az ő szubjektív világa, mely az „emberi, biológiai idő” szerint működik, tehát nincs helye az idegen, a hely szellemétől távoli szempontoknak, amilyen a politikai korrektség. Ennél sokkal fontosabb a többszintű, minden szintjén szimulált valóságot produkáló világ metaforáját elhiteni a külvilággal. A föld alatti világban az emberek az időn kívül, amúgy béke-ségben élnek, elhiszik, hogy odafönn még dúl a háború, a felszíni, osztálynélküli boldogságot szimuláló világ pedig a háború emlékének élőszködik. Amikor a két tér egy véletlen robbanás folytán egybenyílik, a fentiek éppen a lentiek egykori hőstetteiről forgatnak filmet: a két szimulált világ találkozása groteszk és értelmetlen vérontással végződik.

A film harmadik része már nem a hamis háborús tudatról szól, hanem a háborúról magáról. Itt végleg elszabadul a misztikus-látomásos pokol: a szereplők egy kúton keresztül közlekednek az egyes világok között, akár a népmesékben, az egyes szintek között fátylak viszik az üzenetet, a legkisebbik fiú (természetközeli, tiszta lélek) bosszút áll a tömeggyilkos, majd fegyverkereskedő fivérének. Mindeközben kiderül, a Nyugat nagyvárosait alagút köti össze, ezen át konspirál a világ Jugoszlávia ellen, a kéksisakosok jelenléte nem csak jelzésszerű, hanem itt ők a nyugati alvilág legvérszajóslóbb démonai: pénzt szednek a bosnyák ágrólszakadtaktól.

A háború, melyet Kusturica is természeti csapáshoz hasonlít, a tudat és a tér minden szintjén

egyszerre zajlik, az ő történetében ez a természetes állapot, vagyis – amint Huntington állította – az egyik konfliktus csak azért szűnik meg, hogy átengedje a helyét a másoknak.

Mancsevszki és Kusturica az antropológia átesztétizálásával „képezik fel” Huntington Balkán-történetét, valamiféle tér és idő által eleve meghatározott rezervátumként mutatják be a térséget. Nyilván ezek sem csak filmek, hanem metaforák, manipulációra születtek, de így is rendkívül hatásosak, mert – ha sikerül róluk leválasztani a mitikus-mesei maszlagnet – részben igazak is, hiszen a hétköznapi megfigyelések is éppen a civilizációk közötti különbségeket igazolják: itt más a törvényhez való viszony (vendetta, önbíráskodás), más az időfogalmuk (késnek), egy megállapodás csak körvonalaz bizonyos kötelességeket (megbízhatatlanok), az állami intézményekhez véletlenül sem lojálisak (nem fizetnek adót), családi-törzsi kötelékek szövik át a társadalmat (korruptak), más az élet értéke (semmiért is ölik egymást) stb. A Nyugat körülbelül ezt látja, ennyi elég is, hogy kirázza tőle a hideg és a legegyszerűbb megoldást, a kivonulást válassza, s csak akkor térjen vissza egy-egy expedíció erejéig, amikor a saját múltját akarja megtekinteni *in vivo*, ahogy a századforduló angolszász utazói tették, vagy ahogy Kusturica az *Arizonai álmodozók* első néhány snittjében gondolatban elkalandozik az esz-kimókhoz, hogy jobban érzékeltesse, milyenek az igazi (érintetlen) ember vad, de makulátlan ábrándjai.

A rezervátum

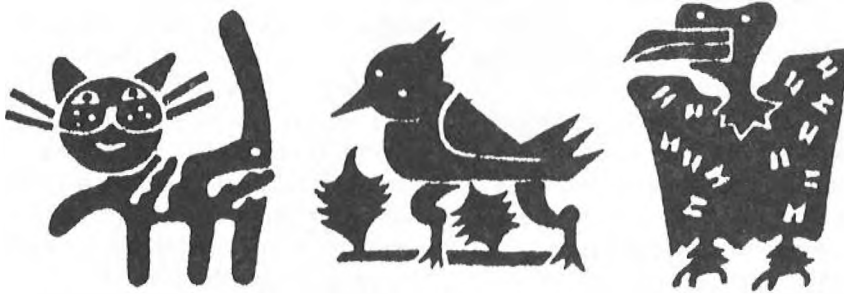
Mindez így is volna persze, ha létezne ez a Balkán elnevezésű rezervátum. Csakhogy Huntington megfélekedezik arról, hogy amit ezzel a szóval illetnek, azt minden ízében a Nyugat hozta létre. Amikor azt mondja, kár a liberális demokráciát erőltetni ott, ahol a hagyományos közeg ilyen erősen ellenáll, nem gondol arra, hogy ezt a „hagyományos közeget” is a Nyugatról átszármazott eszmék formálták a megkésett és kellően eltorzult formában megjelent felvilágosodás korában. Nem azért állnak ellen ezek a társadalmak modernizációnak, mert „későn szabadultak fel az idegen uralom alól és főleg szegény-parasztokból álltak”, amint azt Aleksa Djilas véli, hanem mert a korábban Nyugatról érkezett eszméket a helyi értelmiség nemzeti doktrínák és politikai programok formájában oktrojálta rá a társadalomra, és ezáltal fogalmazódott meg a „balkániak” önképe, minden, ami ezután következett csak ehhez viszonyítva fejtette ki a hatását. A korábbi modernitás projektumai szegülnek szembe korunk aktuális modernizációs törekvéseivel.

A legszélsőségesebb, s ezért legjobb példa erre Törökország esete, ahol Atatürknek olyan hatásosan sikerült elhitenie az eredetileg soknemzetiségű birodalom lakóival, hogy mindannyian törökök, akik

saját nemzetállamukban élnek, hogy napjainkban az évek óta húzódó belső polgárháború ellenére se lehet egyetlen olyan politikai erőt találni, mely tudatosítaná a közvéleményben: él köztük egy kisebbség, melynek elemi jogai lehetnek. Amikor Atatürk tűzzel-vassal bevezette a köztársaságot, a demokráciát, a világi államot és a nacionalizmust, ez eleendőnek tűnt neki a korszerű Törökországhoz, arra már nem gondolt, hogy egyszer megváltoznak az európaiság kritériumai.

A *Balkán mint rezervátum* metaforában tehát az a legalamuszibb trükk, hogy az európai modernitás rég lejárt eszméit csontkemény helyi hagyományként adja el a Nyugatnak. Huntington ebben a tév-

hitben írja meg Balkán-stratégiáját, Kusturica és Mancsevszki értőn felképezték, a belgrádi és a szkopjei költségvetés pedig finanszírozta a kivitelezést. Vagy: a belgrádi és a szkopjei költségvetés megtámogatta Kusturicát és Mancsevszkit, hogy rendezzék meg a rezervátumot, Huntington pedig ebből okulva létrehozta a maga stratégiai koncepcióját. Vagy... de ez tulajdonképpen már mindegy, világrendező stratégia ebből úgysem lehet soha. Ezzel szemben viszont megkaptuk az albán piramisjáték klasszikus modelljét: annak is haszna volt belőle, aki kitalálta, annak is, aki propagálta, annak is, aki ellenezte, csak azok lótték halomra egymást, akik részt vettek benne.

Első lépések

„Valószínűleg hogy előlről kezdjen mindent, egy szigetre ment el élni egyedül, s agyonlőtte magát.”

Robert Coover: Kezdetek

Első találkozásom a túlvilággal a falusi budiban ért megvilágosulás-szerűen. Meleg és magányos hely az árnyékszék az udvar legvégén, lombok között, távol a világi hívságoktól. A klozetlyukon át bámulva erősen egy nap megláttam az árnyékvilágot. E sötét kereksegen keresztül vezetett az út le a nyüzsgő gyehennába. Milyen tunyán keringtek a nagy zöld legyek, a másvilág e luciferei, fel-felragyogtak a fényben, hogy aztán ismét aláereszkedjenek.

Fönn, a foghíjas cserepek s a súlyos pókhálók között látni lehetett az eget, lenn pedig, alattam éppen, fortyogott a pokol. A halál is magától értetődött akkor. A cserepeken át az ég magához emelte a lelkeket, a testek a lenti mélybe csobbantak. Ez volt a túlvilág mivoltja.

Kuporogtam a lyukon, s nem éreztem undort. Megrökönyödtem a felfedezéstől, hogy a kárhozat helye, hová nagyanya szerint egy napon mindannyian oda kerülünk majd, egészen közel van, házunk mellett, az udvarban.

És mi mindennap oda jártunk.

* * *

Igen korán beavattak minket az írómesterség titkaiba. S mint természetes helye, ahol ennek először kellett megesnie, a szomszédos falatozó volt, ahol apa minden reggel pacalcsorbát és limonádét rendelt nekünk. Az asztalok négyzetlapúak, a viaszosvászon – cigaretta-lyuggatta egytől egyig, a pult zsíros, az ablaküveg csupa pára a levestől, melyet zajosan fűjt és szűrcsölt mindenki, hozzá sok ecet és fokhagyma. Kék plexitáblán ott olvastam először a falon: „Az író az emberi lélek sebésze, kinek minden rohadót és foszlót ki kell metszenie.” Mit akart mondani éppen itt ez a felirat? Míg csorbalevesem szörböltem, silabizálgattam napra nap. Egy kanálsebész, még egy – rohadó, megint egy – foszló. . .

Különös íze volt ennek a levesnek.

* * *

Először hallottuk a Carment és a Kis éji zenét egy osztálytársunk ajtajában, ahogy csengőn szólal meg, amelyet az apja hozott egyik kamionos útja során külföldről. Az általános iskola első osztályába jártunk, és komiszul irigyeltük ezt a lányt és kamionos apját. Külföld – számunkra ez külön országot jelentett, akár Franciaország vagy Itália, ám ezeknél csábítóbbnak tetszett. Csak ott volt ilyen villanycsengő, cigaretta-rágó s karhosszú csokoládé. A szüleink azt magyarázták, hogy külföldön viszont hasztalan keresnénk tájaink szépségét s a mi joghurtunkat. Nekünk azonban tájaink s a joghurtunk nem volt inyünkre.

* * *

Először az Eiffel-tornyot szobatemperatúrát jelző kis hőmérős ajándéktárgyként ismertük meg, ezért a bolgárról szóló vicc, miszerint az igazi Eiffel-toronnyal az úgy találkozott, hogy többször körbejárta, mert kereste a hőmérőjét, még nem volt számunkra nevetséges. A velencei gondolákat melódiás éjjeli lámpának fogadtuk el, az Akropoliszt pedig porcelán hamutartóként ismertük, mely csak a vendégnek dukál.

Mindannyiuknak volt egy Mona Lisája a hálósobában, egy Utolsó vacsorája a hallban és gyümölcsös meg dinnyeszeletes csendélete a konyhában.

Közkultúránk arany érája.

Ezért öleltük magunkhoz oly lelkesen utóbb Baudrillard-t és „a simulacrum után”-t. Nem volt már miért az Eiffel-toronyhoz mennünk – még egy másolat, hőmérő nélkül.

Szondi György fordítása

Nincs még egy európai régió, amely ennyire igyekezne a modernitással lépést tartani. Végleg szakítani a múlttal és fejest ugrani a jövőbe. Még az orosz birodalom is arra törekszik, hogy felszámolja történelmi „elmaradottságát”, de elitjei a 19. század óta hatalmas ideológiákat dolgoznak ki, hogy Oroszország sajátosságát védelmezzék, és külön utat hirdessenek a modernitásba. Különösen feltűnő a Balkánon a közös bizonyosság a nyugati stílusú modernitás előnyeit illetően és a hasonulás kötelességében azokhoz, akiket azelőtt „civilizált” népeknek neveztek – manapság egyszerűen „normálisaknak” hívják őket.

IVA JLO DICSEV

Balkán: ördögi körök

A 19. századi román latinizálás mellett talán Törökország kínálja egy ilyen radikális nyugatosodás legcsodálatosabb példáját: egyetlen évtized leforgása alatt Mustafa Kemal nemcsak az állam politikai és vallási jellegét alakította át, de az ábécét és az öltözködést, a nőkkel való bánásmódot és a családnevek használatát is. Sokkal messzebbre ment el, mint elődje, Nagy Péter.

Ha a történelmi elmaradottság nyilvánvalónak számít, és egy egyszerű átfogó modell másolásának nincs kézenfekvő alternatívája, akkor a modernizálás versenyfutással alakul, ahol a győztes jutalma a szeretett Nyugat elismerése. A szomszédok riválisokká lesznek, és ez annál veszélyesebb, mivel hasonló fegyverekkel rendelkeznek: egy olyan múlttal, amely elképzelhetetlen időnkig nyúlik vissza, történelmi igazságtalanságokkal, amelyek jóvátételre várnak, olyan népességgel, amely kész elfogadni bármit.

A modell importálása a Balkánon az elitek privilegiált foglalatossága lett. Oroszországtól eltérően a haza pártja sosincs egy szinten a Nyugat élharcosainak pártjával: egy importált modellel csak egy másik importált modellt lehet szembeállítani. Bulgária esetében az orosz hadsereg modellje verseng a francia közigazgatás, az osztrák képzési rendszer és a német mérnöki kultúra modelljével.

Ebből már érthető, miért volt a kommunizmus olyan sikeres a Balkánon. Átfogó követendő modellt képviselt, amely egyszerű és világos képleteket kínált a modernizálásra — a faluból a város, a családi függőségből az autonómia, a szegénységből a tömegfogyasztás felé. Ebben a tekintetben még sikeresebb volt, mint a 30-as évek Németországból vagy Olaszországból származó totalitarizmus modellje, amely a Balkán számos országában hatott. Míg ez a fennálló társadalmi hierarchiákat erősítette, a kommunizmus a szociális felemelkedés utópiáját látszott kínálni, amely lehetővé tette, hogy az utol-

sókból legyenek az első, mivel a kommunista uralkodó elit nem gazdasági, hanem politikai alapokon nyugodott, azaz nem stabil társadalmi formáktól és szabályoktól függött, csak a szituációtól.

A felebarátunkra való irigykedésből fakadó agresszió leküzdése a monoteista vallások egyik célja. „Enyém a bosszú” – figyelmezteti az Úr az embert a

Bibliában, ami az erőszak monopolizálását teremti meg – ugyanazt, amit aztán a modern állam vesz át. Sem a monoteizmusnak, sem a nemzetállamnak nem sikerült teljesen meghódítania a Balkánt, az erőszak akadálytalanul vonul át a nyilvános közegen: a jugoszláv háború megmutatta, hogy a

szomszéd (komshi) a szeretet tárgyából könnyen válik a gyűlölet tárgyává, ahogy ez a szerelmi kapcsolatokban is előfordul. A kommunista szociális mítosz az agresszió és az irigység szabad folyásából táplálkozik, amit az ideológiai apparátus terel (a megfelelő) mederbe. A sztálinista érában az volt az alapmeggyőződés, hogy bárkit megbüntethetnek – még a legfőbb közéleti szereplők is elveszíthettek mindent, és egy munkatáborban találhatták magukat –, a denunciació gyakorlata a legkisebb proletárnak is hatalmat kölcsönzött. Ez a fajta pogány etika egyszerre alapult transzcendencián és immanencián: az intézmény, amely feljegyezte az emberi cselekedeteket, a titkosszolgálat ugyanis része volt a társadalomnak, és mégsem volt az, mert a tevékenységéről több volt a legenda, mint a racionális tudás. Bizonyos értelemben Auguste Comte óhaját a földi pokolról még következetesebben megvalósították, mint a vallási tanítások bármelyike, mert ez reális volt és megfogható. A bebörtönzésnek ez a pokla a vad modernizálás időszakában nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a morál fenntartásában, bár éppen az erőszak nem tudta megoldani: ahelyett, hogy a bosszút Istenre és a halál utáni életre hagyta volna, az állampolgárt arra szólították fel, hogy hordjon rózsát a máglyára, amelyen az elítélteket megégették. A „forradalmi éberség” a szomszédokkal szembeni felemás érzések természetes metamorfózisává vált, a „komshi” még mindig nem változott embertársunkká. (A kommunista titkosszolgálat a felebarátunkkal való el/le/számolás eszközévé válik – ahelyett, hogy ezt átengednénk a túlvilági, isteni igazságszolgáltatásnak.)

A terror vége, a rezsim stabilizálása, ami a hatalom átadásának korporatista és átörököltető formáit fejlesztette ki, a városokba özönlés alábbhagyása, a 70-es években a háborút követő gazdasági expanzió elültével – mindez a kommunista antropológia tápláló tüzeinek kihunyásához vezetett: a helyek be

vannak töltve, rien ne va plus – kiáltotta a történelem krupiéja. Ezzel az agresszióknak, amelyet nem terelt többé mederbe az osztályharc gyűlöletkódexe, más megnyilvánulási formát kellett találnia magának. Meglepő-e ezek után az erőszak kirobbanása a Balkánon, valamennyi etnikai és vallási, politikai és ideológiai, kriminális és intézményes erőszaké?

A kommunizmus tapasztalata ebben a tekintetben fontos aspektussal járult hozzá a Balkán megértéséhez. A rezsim sokkal népszerűbb volt – és valamiképpen még ma is népszerűbb – mint például Közép-Európában. A balkáni országokban gyakorlatilag nem volt szovjet megszállás, különböző időpontokban Jugoszlávia, Albánia és bizonyos fokokig Románia is levált Moszkváról, úgyhogy a külső megszállás semmiképpen sem szolgálhat mentésgül. Az iparosítás a Balkánon sokkal erőteljesebben megváltoztatta a demográfiai helyzetet, mint Közép-Európában vagy akár a Szovjetunióban. Hogy egy példát mondjak: a bolgár népességnek a 30-as években a háromnegyede állt parasztokból, a 80-as évek végén már csak 20%-a. A lakosság óriási többsége alapozta tehát az életét az áldozattal és fegyelemmel elérhető kollektív megváltás kommunista álmára. Az emberek úgy érezték, le vannak kötelezve a pártnak, amely munkát, tartózkodási engedélyt, képzést stb. „adott” nekik. Az általános hála centrumában (amely mind a szabad akaratot, mind a szabad cselekvést gúzsba kötötte), a pártvezér állt, aki a patriarchális, kommunista és nacionalista típus jegyeit egyesítette magában. Így lett Hodzsából „Enver bácsi”, Zsivkovból „Papa” és így tovább.

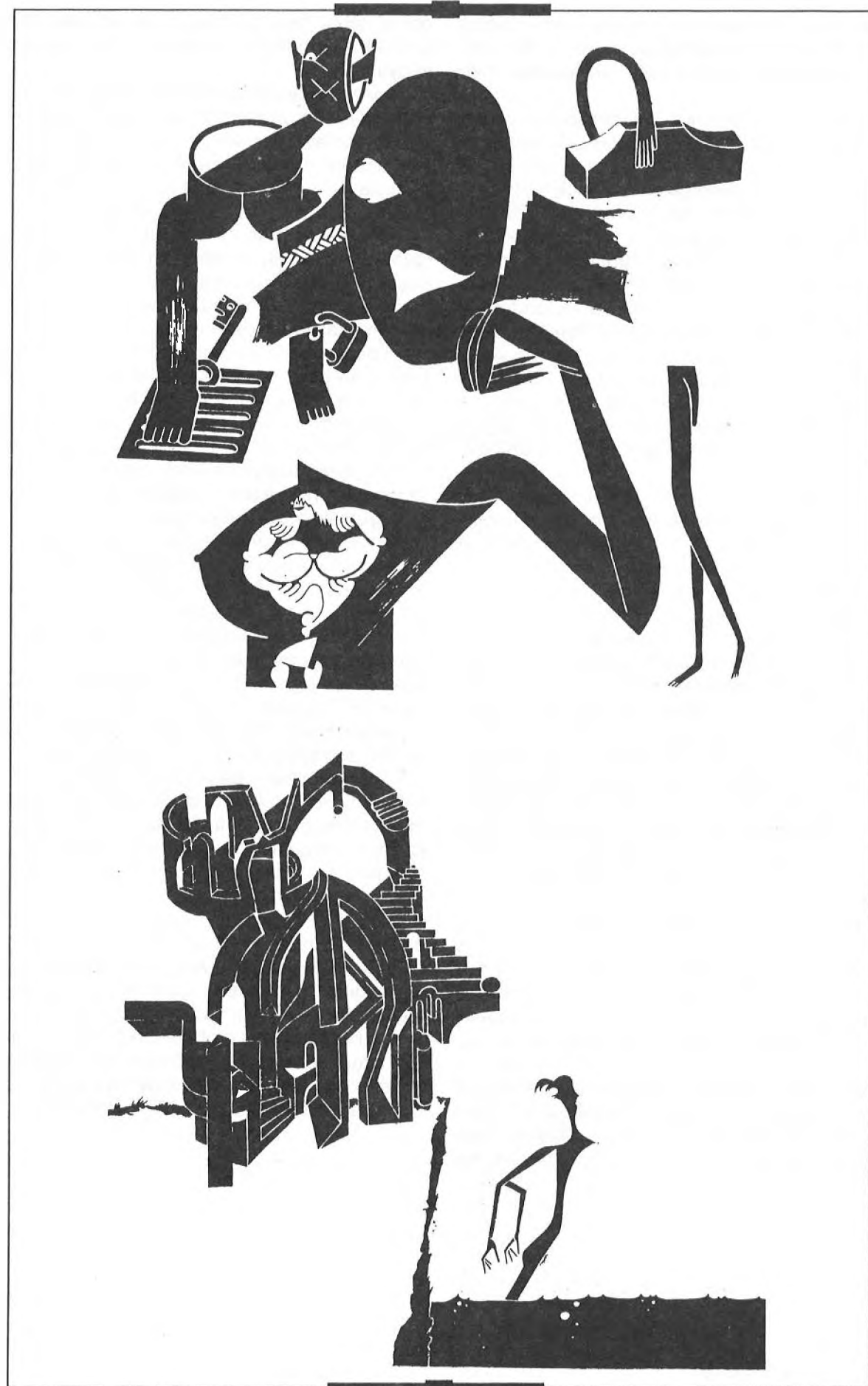
A derűs konszenzusnak, amelyben a disszidensek úgyszólván ismeretlenek voltak, az volt az ára, hogy az agressziót kifelé fordították, az ellenség alakjára, amelyik mindig a térség kulturális mintájába illeni látszott. A nemzeti konszenzus mindmáig tiszteltetben tart egy sor megszentelt tabut: Szerbiában nem szabad kétségbe vonni, hogy Koszovó a szerbség bölcséje, Romániában, hogy a románok latinok, Albániában, hogy az albán nép legalább olyan régi, mint a görögök, Bulgáriában, hogy a macedónok bolgárok, Macedóniában, hogy soha az életben nem voltak bolgárok.

A Balkánon az identitás mindig kívülről jön: annak kell lenned, amit mondanak rólad. Az identitás etimológiai értelmében – idem, „ez az”, egy mutatóujj mutat rád, te pedig a másokra. Amennyiben sietve szakítanak az átkos múlttal, és a modernitásba akarnak fejest ugrani, a Balkán lakói nem azok, amivé a közvetlen, a korábbi századokból rájuk hagyományozott tradíció tette őket. A harc a szomszédokkal ezáltal valamiképpen önmagukkal való harccá válik. A valóban átkos – oszmán, fasiszta vagy kommunista – hagyomány a tabula rasa igénye révén elfojtódik, és ez Hobsbawm kifejezésével élve „hagyomány kitaláláshoz” vezet, sokkal inkább, mint a

kontinens többi részén. Szimbolikus háborús győzelmek – nevéért, hősökért és mítoszokért – ez jellemzi ennek a kitalálásnak a processzusát.

A kommunista modernizálást felülről vezették be erőszakkal, és egy kiterjedt államapparátusra támaszkodott. Még a régió nem-kommunista országaiban is sokkal nagyobb súlya van az államnak a gazdaság, az oktatás és a kultúra területén, mint máshol Európában. A nemzetállamokat a legnagyobb sietséggel alkották meg, aminek során a multikulturális alakulat nemzeti összetartása a hadkötelezettség, valamint tanárok és orvosok kötelező vidéki szolgálatában jött létre. Mivel a folyamatot nem lehetett befejezni, ezt a kommunista rendszereknek kellett továbbvinniük. Ebből fakad a balkáni kommunizmus ellentmondása: Egyrészt kialakít egy nemzeti territóriumot, másrészt megpróbál túllépni rajta, hogy nemzetek feletti kereskedelmi rendszert vezessen be a szovjet blokk területén, egyfelől a 19. század elképzelését követi, másfelől a 20. századét. A Balkán minden kommunista rezsimje nacionalistává lett valamikor, de vajon ez a nacionalizmus, amely most is jellemzi a régió politikai színterét, akárcsak azelőtt, klasszikus fajta nacionalizmus-e? Inkább úgy látszik, mintha a mi modern nacionalizmusunk délkeleten az európai integrációért folyó versenyfutás egy részét inkább médiajelenséggé tenné egy globalizált világban, semmint hogy valódi spontán érzületről volna szó. Fontoljuk csak meg, hogy a jugoszláv háború, a kommunizmus bukása Bulgáriában, Romániában és Albániában emberek százazreinek inkább az emigráció lehetőségét jelentette, nem pedig a felszabadult nemzeti állam új dicsősége felett érzett büszkeséget. A kommunizmus paradox módon az állam Marx megjósolta elhalásába bukott bele, ami a posztindusztriális világban következett be. Az információ- és tőkeáramlás felgyorsulása idejétmúlttá tette a hosszútávú beruházásokat, a ragyogó jövő mítosza ezzel szét kellett hogy hulljon, és a pártállam irányítására, amely tudta az utat, többé nem volt szükség.

Reagen és Thatcher neoliberális korszakát tömeges privatizáció kísérte, a tőke menekülése az állami ellenőrzés alól és a közkiadások csökkenése: ez bizonyos értelemben az állam öngyilkossága volt Nyugaton, ami a kommunizmust is magával vitte a sírba. Ez a folyamat a Balkánon sokkal drámaibbnak bizonyult, mert ott az állam nemcsak a politikai egységet biztosította, hanem az országok morális integritását és homogenitását is. A hiányt, ami az állami intézmények hanyatlásával támadt, a kiszámíthatatlanná vált világban valamivel ki kell tölteni. A kérdés csak az, hogy ezek az országok a vallásos vagy nacionalista fundamentalizmushoz fordulnak-e vissza, amire már akad néhány szomorú példa, vagy egy polgári társadalom intézményei veszik át az ellenőrzést a társadalom felett. És megintcsak: Vajon az utóbbi az állampolgárok jogaikért folytatott

harcának lesz-e természetes eredménye – avagy egy nagy testvér utánzásaképpen kerül rá sor nemzetközi alapítványok nagyvonalú támogatása mellett.

A balkáni kommunizmus különösségére vonatkozó kérdés elég sajátos módon csak a kommunizmus bukása után vetődik fel. A hidegháború idején ezek a rezsimek meglehetősen eltérőnek tűntek – a jugoszláv öngazgatástól Albánia ortodox sztálinizmusáig. Nemcsak a modellek és ideológiák különböztek, az országok politikai orientációja is szembenállt egymással – 1947 után Jugoszlávia szembefordult a szovjet blokkal, Albánia 1961 után fordult Jugoszlávia és a szovjet blokk ellen, Románia 1969 után alakított ki egy kvázi-önálló pozíciót, és végül Bulgáriát 1984 után fenyegette a törökök erőszakos asszimilálása miatt a nemzetközi elszigetelődés. Ez a balkanizálódás szomorú fogalmával definiálható folyamat még folytatódott Jugoszlávia felbomlásával.

Csak az átmenet problémái mutatták meg a balkáni országokban e rezsimek hasonlóságait. Foglalkujuk össze az átmenet néhány közös vonását: A kommunista ideológiát nacionalizmussá alakítják át. A szociáldemokratává válás helyett a régió kommunista pártjai egy eklektikus pozíciót választanak maguknak, amely a Nyugat-ellenes tendenciák, protekcionizmus és idegengyűlölet elemeiből tevődik össze. A polgári társadalom nehezen tud érvényre jutni a kommunális és paternalista mentalitás miatt. A regionális kapcsolatokat megnehezíti a nagyhatalmaktól való függés szindrómája – még mindig könnyebb a szomszédokkal a nyugati fővárosokon át szót érteni. A nemzetállam és intézményei kiépítésének befejezetlensége miatt a területiális képek világa még mindig óriási szerepet játszik. Territoriális identitásokért folynak a háborúk szimbolikus vagy valódi fegyverekkel.

A bennünket még mindig foglalkoztató problémákért a balkáni kommunizmus felelős azzal, hogy megpróbálta végigvinni a nemzetállam kiépítését és egyúttal meg is haladni nemzetek feletti blokkok létrehozásával a globális világgazdaság perspektívájában. Egyfelől a partikularizmus, autonomista és secesszionista tendenciák felívelésének lehetünk tanúi nacionalista ideológiák felelevenedése mellett. Másfelől a mai posztmodern nacionalizmus sajátos jellegű – mintha már nem irracionális hagyományok motiválnák, hanem az Európához való csatlakozás

óhaja, tehát nem a nemzeti szuverenitás megalapozásának, hanem jó áron való (f)eladásának vágya.

Ennek a paradoxonnak van még néhány következménye. Az átmenet mintha a társadalom krónikus állapotává lett volna – előbb egy ideiglenes (szocialista) világban éltünk, amely az igazi (kommunista) világhoz vezető első lépcsőfoknak tekintette magát, most ismét a nem-igazi élet birodalmában találjuk magunkat – egy olyan alakulat felé igyekszünk, amelyet már nem értünk. Egy ideiglenes világban minden megengedett, ebből az elitnek húznak hasznot, akik kifosztják a lakosságot és a rendkívüli állapot elvei szerint uralkodnak.

A balkáni identitás kérdése a kommunizmus bukása után újból felvetődik – bár ebben a régióban senki sem akar beletörődni abba, hogy ennek az új európai gettónak a része. Vannak, akik azt mondják: Ne beszéljen a Balkánról, hiszen a Nyugat akarja ezt tőlünk, hogy túladjon rajtunk. A paradoxon: ahogy szabadulni próbálunk a balkáni identitástól, azzal bizonyulunk igazán balkáninak.

A régió politikai színterén paranoid magyarázatkeresés uralkodik. Összeesküvést gyanítanak minden és mindenki mögött. Mivel meg vagyunk arról győződve, hogy országaink nemzetközi összeesküvés célpontját képezik, minden kísérletünk kudarcot vall, hogy országainkba – amelyek egyre inkább az iparosodott világ humanitárius gondoskodásának tárgyává lesznek – egy kis önbecsülést csepegtessünk. Másfelől az összeesküvés-elmélet mindig is jó kifogás volt a nem-cselekvésre.

A modernizálás paradoxona abban a kívánságban van, hogy felzárkózzunk azokhoz, akiket normális embereknek tartunk. Minél inkább arra kényszerítjük magunkat, hogy modernnek legyünk és a Nyugatot imitáljuk, annál mélyebbre esünk vissza. A múlt század vége felé a nemzetállamok és intézményeik kialakításában versengtünk Nyugat-Európával, a kommunista korszakban a termelés terén próbáltuk utolérni őket. A modernizálásnak ebben a harmadik hullámában megváltozott az utánzási stratégia: most nem termelni akarunk, hanem fogyasztani, mint a normális emberek. A bársonyos forradalom a fogyasztók forradalma volt. Az a kérdés: Megismétlődik-e a történelem, vagy képes lesz a Balkán ebből az ismétlési kényszerből kiutat találni?

Karádi Éva fordítása

Mielőtt a Balkán-félszigeten a mai soknemzetiségűség és sokállamiság kialakult volna, ott egymást követően több nagy birodalom uralkodott – a Római, a Bizánci, az Oszmán, az Osztrák-Magyar Monarchia. A rómaiak és a bizánciak magasabbrendűnek érezték magukat a többiekénél, számukra ezek a „többiek” „barbárok”. Az Oszmán Birodalom és az oszmán-törökök pedig „igazhitűnek” tartották magukat, és a „többieket” „gyauroknak” nevezték. Az újabb időkben a népek közötti elhatárolódás fokozatosan a nemzeti alapokra helyeződik át – a vallás és az egyház mellett nagy szerepet kap az etnikai származás, a történelem, a nyelv és a nemzeti öntudat. Az esetek többségében a nemzeti, a saját az „idegen” ellenében alakul ki és szilárdul meg, a sajátot szembeállítják az idegennel, a sajátot dicsőítik, az idegen pedig negatív jellemzőket kap. Így jönnek létre a különböző nemzeti sztereotípiák, mítoszok és előítéletek mint a közvélemény fontos összetevői, amelyek ténylegesen ható tényezők a történelmi folyamat fejlődésében.

A nemzeti sztereotípiák nem a „semmitből” keletkeznek, hanem szoros összefüggésben állnak a történelmi valósággal. Egy viszonylag kis területen a történelem folyamán szerbek, görögök, bolgárok, románok, montenegróiak, horvátok, szlovének, albánok, törökök és újabban muzulmánok (Bosznia) és makedónok lépnek a színre. Minden nemzet, amely egyszer már újraeszmélt és elindult a felemelkedés útján, keresi a nemzeti mivoltát, nemzeti egyenjogúságát, nemzeti szabadságát és végeredményben a nemzeti államát. A nemzeti eszme fejlődésén megy keresztül, amelynek két szakasza van: az *első*, a romantikus, a balkáni nemzetek létrejöttétől a konkrét nemzeti programok kialakulásáig. Ebben a szakaszban minden nemzet a történelmi gyökereit keresi. Itt a beszélt és az írott szónak, a human tudományoknak és a propagandának van nagy szerepe. Ez az az időszak, amikor mindenki létezésének jogát bizonygatja, és ezt a jogot a régi idők nagyságával támasztja alá, mely nem ritkán eléggé eltúlzott; a *második*, a megvalósítás szakasza, a nemzeti programok kialakulásától a gyakorlatba való átültetésükig, ami a meghatározott területtel, határokkal és a szomszédokkal való kapcsolattal rendelkező állam megalapítását jelenti. Ez az az időszak, amikor az idegen birodalmak öröksége felosztásra kerül, és az egyik vagy a másik állam területi és nemzeti politikai status quo'-ja felülkerekedik. Éppen ekkor kristályosodnak ki a balkáni probléma megoldását célzó különböző nagyhatalmi koncepciók, és az egyes országok a szomszéd elle-

nében történő „önhangsúlyozás” vonalán indulnak el. Ennek a vonalnak időnként vannak csúcspontjai, és manapság is gyakran válik uralkodóvá. Elfelejtik például, hogy a tudományban csak tudományos érvek léteznek, és a történelmi eseményeket „nemzeti” – bolgár, szerb, görög, román stb. – szemszögből magyarázzák. Ugyanígy cselekszenek az

ún. tömegkommunikációs eszközök is, ilyen tulajdonképpen az egész politikai irodalom is. Végeredményben az „önhangsúlyozás” gyorsuló inerciájához jutunk, amely ahhoz vezet, hogy az egyes nemzetek történelmét nem a Balkán-félszigeten és a világban végbemenő bonyolult és sok-

színű történelmi folyamat részének tekintik, hanem valami önállónak, magáért valónak, gyakran valami hősiesebbnek és jobbnak, mint a szomszédét. Éppen az önhangsúlyozás és az „önpatriotizálás” ezen atmoszférája állítja szembe a népeket egymással és lesz jó talaja a nemzeti sztereotípiák, mítoszok és előítéletek kialakulásának.

De nemcsak erről van szó. A másik tényező a belső elzártság, a tájékozatlanság, az ismeretek hiánya, a népek egymástól való izoláltsága. A történelem bebizonyította a soknemzetű birodalmaknak, népek és földek konglomerációjának, a népek egymás közötti elnyomásán és uralmán alapuló államoknak az életképtelenségét. A fő erő a nemzeti eszme volt, ennek csapásai alatt omlott össze mind a szultánok, mind a Habsburgok birodalma. Ugyanez az eszme keltette életre a balkáni nemzeti államokat – Görögországot, Szerbiát, Montenegrót, Romániát, Bulgáriát, Albániát stb. Győzött az „államot minden nemzetnek” elv, de a nemzet, terület és állam egybeesésének ideális állapota nem jött és nem is jöhet létre. És minden létrejött balkáni nemzeti állam felvállalta az adott nemzet felszabadítójának és egyesítőjének szerepét, és ezzel együtt ilyen vagy olyan hódító hegemonikus törekvés felé is orientálódott. A nemzeti felszabadítás, egyesítés és a területi terjeszkedés egy olyan céllá vált, amely ugyan egyesített (külön-külön a nemzeteket), de még inkább elkülönített és szembeállított (a népeket és az államokat egymással). A nemzeti eszme szétrombolta a nagy birodalmakat, de ezzel életre keltette a nagyhatalmiságot, a nacionalizmust és a politikai gondolkodásmód, az állami politika és propaganda szélsőségességét. Mára eljutottunk a másik véglethez – ahány nemzet (sőt kisebbség), annyi egymás mellett sorakozó, magába zárt és egymással rossz viszonyban levő állam. Mindez végül az önizoláláshoz vezet: nincs kapcsolat, nincs objektív információ a „többiekről”, a történelmükről, irodal-

KRASZTYO MANCSEV

A Balkán-félsziget nemzeti sztereotípiáiról

mukról, gazdaságukról, politikájukról stb., vagy nem tanítják, vagy eltorzítják. Így egy olyan közeg jön létre, amely nem az évszázadok alatt felhalmozódott nemzeti sztereotípiák, gyűlölet és előítéletek lerombolását szolgálja, hanem megerősödésüket, terjedésüket és továbbfejlődésüket segíti elő. Az önizoláció, az objektív információ hiánya, a tudatlanság – talán ezek a fő feltételei a nemzeti sztereotípiák és előítéletek rendkívüli életképességének: birodalmak pusztulnak el, koronás fejek és kormányok hullanak, politikai pártok és eszmék jönnek és eltűnnek, a nemzeti sztereotípiák és előítéletek viszont megmaradnak, és időről időre hullámokban öntenek el mindent ott, ahol elhaladnak.

A Balkán-félsziget nemzeti sztereotípiái azt a történelmi valóságot tükrözik, amely létrehozta őket, de ezt a valóságot nem ábrázolja objektívan, csak mintha egy görbe tükört tartana. Vegyük például a Bulgária – Törökország, a bolgár ember – török ember párost. Mindaz, ami a történelemből, a legendákból és a sajtóból, a folklórból és az irodalomból ismert és bolgár forrásból származik, a bolgár embert pozitív megvilágításban ábrázolja – dolgos, vendégszerető, jóindulatú, rettenthetetlen, vallásának hősiei védelmezője, a szabadság és a függetlenség harcosa, tanulni vágyó, szerény stb. A bolgár ember nagy nemzeti önérzettel rendelkezik, országának történelme gazdag, nagy cárjaik és pátriárkáik voltak, hozzájárultak a világ civilizációjának és kultúrájának fejlődéséhez stb. Emellett a meglévő irodalom mind a mai napig gyakran azt sugallja, hogy a bolgár nemzeti ügy mindig igazságos volt, hogy a háborúk, amelyeket Bulgária vívott, csak a nemzet felszabadítását és egyesítését szolgálták. Természetesen előfordulnak önkritikus hangok is – megalkuvás („Lehajtott fejet nem fog a kard”, „Megfutamodó anyja nem sír”), nihilizmus, idegeneknek való behódolás stb. A saját szemében a bolgár ember a törökhöz képest sokkal magasabb fokon áll, mert a török ember ábrázolása teljesen negatív – lusta, apatikus, tisztátalan, durva (különösen házastársként – „Hagyjátok. Török.”), műveletlen, buta, fanatikus, babonás, kegyetlen, verszomjas, élvhajász stb. Törökország pedig elmaradott, reakciós, konzervatív ország. A muzulmán és török eredetű legendákból és sajtóból származó ábrázolása a bolgár és török embernek viszont épp ennek a fordítottja: a muzulmán igazhítű, hősiei, erős, uralkodásra teremtett, az iszlám terjesztése érdekében folytatott háború szent, a többiek hitetlenek, lázadók, semmirekellők, felkelők, ördögök stb.

A Bulgária – Törökország, bolgár ember – török ember kettőshöz kapcsolódik a Törökország – Balkán-félsziget, muzulmán – keresztény kettős is. Itt az Oszmán Birodalom Európából való visszaszorulása után a Balkán-félszigeten maradt muzulmán lakosság sorsa kerül előtérbe. Ezzel kapcsolatban rögtön meg lehet állapítani, hogy a balkáni nemzetállamok

a muzulmán lakossággal szemben a kiűldözés és az asszimiláció politikáját folytatják. Elsőként Montenegró elmohamedánosodott lakosságával szemben alkalmaznak ilyen politikát – a XVIII. század elején, Danilo Petrovics montenegrói püspök (1697–1735) uralkodása idején kezdődik az ún. isztraga poturica, amely hosszú éveken át tart, és Montenegró muzulmánoktól való megtisztításával ér véget. Szerbia is megszabadul muzulmán lakosságától, szintén kiűzi őket, 1833-ban kötelezik a török szpáhikat, hogy öt éven belül adják el birtokaikat és hagyják el Szerbiát. 1867-ben felszámolják a török erődítményeket és helyőrségeket a szerb területeken, és a muzulmán lakosságot kitelepítik a szerb városokból. Körülbelül ugyanezt az utat járja Görögország is. Az idegen származású és más vallású lakosság utolsó nagy kiűzése ebből az országból közvetlenül az első világháború után megy végbe, amikor 420 ezer muzulmán hagyja el a görög területeket. Időnként Bulgáriából is telepednek ki tömegesen muzulmánok – csak 1878 és 1912 között 350 ezer muzulmán települ át a bolgár területekről Törökországba.

Ennek ellenére a Balkán-félszigeten nagyszámú muzulmán lakosság marad a balkáni nemzetállamok ilyen vagy olyan politikája következtében. Az 1912–1913-as háborúk eredményeképp délkeleten új területeket csatolnak Szerbiához (Vardari Macedónia, Koszovó, Metohija), ahol jelentős számú muzulmán lakosság él. A belgrádi uralkodó körök nem ismernek el semmilyen kisebbséget, és az újonnan egyesített területek lakosságát „déli szerbeknek” nevezik. Az első világháború eredményeképp szételik a Habsburg Birodalom, és Bosznia-Hercegovina kompakt muzulmán lakossága az újonnan megalakuló Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz – Jugoszláviához kerül, ahol se nemzeti, se vallási kisebbséget nem alkot. 1929-ig a jugoszláviai uralkodó körök a muzulmánokat a szerbek, horvátok és szlovének ún. „háromnevű népének” részeként kezelik, 1919-től 1941-ig Alekszandar király diktatúrájának jugoszláv unitarizmusa jegyében „jugoszlávokként”, a második világháború utáni titói föderációban pedig „meghatározatlan jugoszlávokként” vagy nemzetiségi értelemben egyenesen „muzulmánokként” emlegetik őket. A bosznia-hercegovinai muzulmánok tulajdonképpen évtizedeken át szerbek és horvátok között őrlődnek, aminek a végeredménye a mai helyzet – se nem szerbek, se nem horvátok, se nem jugoszlávok, hanem különálló muzulmán lakosság a Balkán-félszigeten.

Nagyszámú muzulmán lakosság marad Bulgáriában is. A körülmények alakulása folytán itt kétféle muzulmán lakosság alakul ki: bolgár nyelvű és törökül beszélő, előbbiei a Rodope hegységben, Lovecs és a Pirin hegység környékén, utóbbiak Északkelet-Bulgáriában és Kardzsali környékén. A bolgár statisztikák szerint a bolgár anyanyelvű muzulmá-

nok száma 1926-ban 102 353-ra rúg, a törökül beszélőké 577 555-re. A tények azt bizonyítják, hogy a bolgár társadalom, mindenekelőtt a keresztény bolgár lakosság megőrzi lojális, jó szándékú és jószomszédi viszonyát a bulgáriai muzulmánokkal. Bizonyíték erre, hogy sohasem fordult elő semmilyen komoly incidens vagy túlkapás egyik részről sem. A történelem azonban örökül hagyott sok negatív momentumot a két közösség viszonyában, amelyek bevésoedtek a nép emlékezetébe. Első helyen a vallási alapon történő megosztottság áll. A bolgár nemzetállam kialakulása után felcserélődik az „igazhitűek” és a „gyaurok” helye, de nem tűnik el a vallási megosztottság és szembenállás. Egy másik rossz emlék, amely a történelemből származik és maradó nyomot hagyott a nemzet pszichológiájában, az oszmán uralom alatti bolgár felkelések elfojtásában a muzulmánok szerepével függ össze. Leginkább a basibozukok öldöklése maradt meg a nép emlékezetében az 1876-os áprilisi felkelés idején – a kegyetlenkedések elmélyítik a szakadékot a bolgárok és a törökök, a keresztények és a muzulmánok között, a nép emlékezetében a veszély, az ellenségeskedés és a történelmi bűn sajátos jelévé válnak, és bekerülnek a népköltészetbe és az irodalomba. Ha ehhez hozzávesszük a két nép életmódjának és kultúrájának különbségeit, általánosságban a gondolkodásmódban és a viselkedésben megnyilvánuló konzervatizmust, beleértve a társadalomban meglévő nemzeti sztereotípiákat, könnyű megérteni, miért élnek a keresztények és a muzulmánok mint két magába zárt és egymástól elszigetelt közösség már több mint száz éve Bulgáriában és az egész Balkán-félszigeten.

A viszonyoknak ez a sajnálatos állása Bulgária hivatalos politikájának is a következménye, amelyet a következőkben lehetne összefoglalni:

1. A muzulmán lakosság kisebbségként való elismerése Bulgáriában, a törökül beszélők törökökként, a bolgár anyanyelvűek bolgármohamedánokként, pomákokként.
2. A muzulmán lakosság számának csökkentésére tett kísérletek Törökországba való időszakonkénti kitelepítés révén.
3. A bulgáriai muzulmánok és lakóhelyeik gazdasági prosperitását és kulturális fejlesztését célzó állami politika hiánya.
4. Az államhatalom és egyes jogi és természetes személyek kísérletei arra, hogy a kitelepülők rovására meggazdagodjanak.
5. Durva asszimilációs törekvések, mint a „megkeresztelés” (a balkáni háborúk idején) és az „újjaszületési folyamat” (a XX. század 80-as éveiben).

A Balkán-félsziget különböző vallási és etnikai közösségei között fennálló korlátok, bizalmatlanság, ellenségeskedés, sőt gyakran gyűlölet hozzájárul a török nemzeti politika alakulásához is. Abdul

Hamid rezsimje a XIX. század végén és a XX. század elején a pániszlamizmus alapjain áll, szítja a muzulmánok vallási fanatizmusát, nemzeti és vallási gyűlölködést ültet el törökök és nem-törökök, muzulmánok és nem muzulmánok között. A következő rezsim, az ifjútörököké pedig a pánoszmánizmus és pántürkizmus doktrínáját fejleszti ki, amely hatalmas területet, minden olyan helyet, ahol törökök élnek, a török nemzet területének tart. Az első világháború utáni Török Köztársaság a török nemzet megszilárdításáért folytatott harc ideológiai és politikai eszközének tekinti a nacionalizmust: az állam minden polgárát töröknek, „honfitársnak” nevezik, megtiltják a törökön kívül minden más nyelv használatát nyilvános helyeken, a legbrutálisabb módon úzik ki a görögöket és a bolgárokat Kisázsziából és Kelet-Trákiából, felerősödik a kurdok elnyomása és üldözése, a balkáni országokban elterjed a kemali nacionalista propaganda, a Balkán-félsziget muzulmán lakossága körében kitelepülési pszichózist keltenek stb.

Ahogy az elmondottakból kitűnik, majdnem mindezt sötét színekkel lehet jellemezni – sem a történelem, sem a néppszichológia, sem az állami politika, semmi sem célozza a különböző etnikai és vallási közösségek közötti modern integrációt, hanem éppen ellenkezőleg, belső elzártságuk, önzoláltságuk, kölcsönös bizalmatlanságuk, gyanakvásuk és ellenségeskedésük erősödését segíti elő.

Nagyjából ugyanezt láthatjuk, ha Bulgáriától nyugatabbra tekintünk, ha a bolgár – szerb, szerb – albán, szerb – horvát kettősöket vizsgáljuk. „Mi szerb csak vitéz” – ez a szerbek nemzeti önjellemzése. Ennek az önjellemzésnek a történelemben is vannak alapjai: a hatalmas középkori szerb állam (Dusán királysága), a hősies ellenállás az oszmánoknak a Balkán-félszigetre történő betörésekor (1389-es rigómezei csata), a saját egyház és pátriárka megléte az török uralom alatt (Ipeki patriarkátus 1557–1767 között), hadi határ és egyházi-oktatási autonómia az ún. precساني végeken (mai Vajdaság és Szlavónia), két nagy felkelés a török uralom ellen még a XIX. század első negyedében, nemzetállamuk létrehozása konkrét nemzeti programmal (Garasanin „Vázlat”-a 1844-ből) stb. A szerbek történelmének nincs olyan szakasza, amikor elhanyagolták vagy elfelejtették volna a szerbséget, ellenkezőleg, állandóan beszélnek, mesélnek és énekelnek a rigómezei csatáról, Milos Obilicsről, Lazar fejedelemről, Georgi Brankovicsról, III. Arszenij pátriárkáról és az idegen uralom elleni harc más hőseiről. Azonkívül, nemzetállamként való megalakulása óta, több mint egy évszázada Szerbia mindig jó oldalon áll, és minden konfliktushelyzetből és háborúból győztesen kerül ki – 1914–1918 között a szerbek sikeresen védekeznek egy nagyhatalom ellen (Osztrák-Magyar Monarchia), és végeredményben győznek, 1941-ben Jugoszlávia szembefordul Hitlerrel és ismét győztes, 1948-ban szembeszáll Sztálinnal és új-

ból győztes. Csak az 1885-ös szerb-bolgár háború képez kivételt, amelynek elvesztéséért a szerbek nem magukat, hanem királyuk osztrákbarát kormányát hibáztatják.

Mindez elősegíti, hogy a szerbek magukat olyan szabadságszerető népnek jellemezzék, amely államalakításra képes és nem hajt fejet senki előtt. Innen a nagyszerb nemzeti eszméig kevesebb, mint egy lépés van, a szerb nemzeti önjellemzés a szomszédok „nemzeti vonásaival” való összevetésben jön létre, buzgón „alakítja” a népköltészet, az irodalom, a propaganda és a politika, emellett a szomszédokat a leggyakrabban rossz fényben tünteti fel. Ez különösen frappáns konfliktusok és háborúk idején, amikor az oszmán és az osztrák-magyar örökség közvetlenül kerül felosztásra. Íme egy példa erre:

1913-ban, az első balkáni háború után, amikor Szerbia elfoglalta a Vardar völgyét, és Bulgáriával való viszonya közeli háborút sejtet, Belgrádban megjelenik egy röpirat „A szerbek és a bolgárok a múltban és ma” címmel. A bolgárokat ebben a röpiratban a lehető legnegatívabban jellemzik – szolgánép, tatár származású, kegyetlen, álnok, intrikus, hitszegő, szabadságát készen kapta Oroszországnak és Szerbiának köszönhetően stb. Viszont a szerbek igazi szlávok, elbuknak és felemelkednek, újból elbuknak és ismét felemelkednek, de soha nem hajtanak fejet, a németekkel és a törökökkel szemben is megőrzik vallásukat, nemzetiségüket és büszkeségüket, arra születtek, hogy szabadok legyenek és Európa központjában éljenek, az ő nyelvüket beszélik Szabadkától az Iszkar folyóig és Szófiáig, a bolgár nyelv tulajdonképpen elkorcsosult szerb stb.

Vannak olyan művek is, amelyekben jó vélemény fogalmazódik meg a bolgár „testvérekről”; a szerb közvélemény, természetesen, támogatni is tudja Bulgária egyesítését 18-ban, de a szerb társadalmat minden esetben a nagyszerb nemzeti eszme vezérli, és a belgrádi vezetők állandóan ezen eszme megvalósításáért küzdenek. Délkelet és kelet felé ez Macedóniát és Nyugat-Bulgáriát jelenti, beleértve Vidint, Radomirt, Perniket, Kjusztendilt stb. Ez a program természetes, hogy kiváltja Bulgária ellenérzését, emiatt a két ország bizalmatlansága és szembenállása nő, jelentős méreteket ölt az önhangsúlyozás és önpatriotizálás a másik rovására, a „saját” előtérbe helyezése és az „idegen” befekettése.

Majdnem ugyanezt figyelhetjük meg a Szerbia – Albánia, a szerb – albán viszony elemzésénél. 1913-ban Belgrádban egy „Az albán kérdés és a szerb jog” című röpirat is megjelenik, amely tele van „bizonyítékokkal” arra, hogy Albániának Szerbiához kell tartoznia. A bizonyítékok között ott van a nemzetiség elve is, azt állítják, hogy mind a pravoszláv, mind a muzulmán albánok szerbek, hogy Kasztrióta

György (Szkender bég) szerb származású, hogy Albánia mindig szerb terület volt, hogy mindaz, amit Szerbia 1912-ben elfoglalt, hozzá tartozik történelmileg és a kiontott vér miatt is, hogy az Adriai-tenger szerb tenger stb. Találtak statisztikai „adatokat” is, amelyek azt „bizonyítják”, hogy Albánia szerb terület. Egy másik, hasonló röpirat, amely szintén 1913-ban jelent meg, azt „bizonygatja”, hogy az albánok még nem elég érettek az önálló államra, hogy ők „a Balkán-félsziget legelmaradottabb és legkisebb kultúrával rendelkező rassza”, hogy a szerbek „az erősebb és kulturáltabb, az állami életre sokkal alkalmasabb rassz” stb. Szerbia valójában nem tudja meggátolni az albán nemzetállam létrehozását, de bekebelezi Koszovót és Metohiját, ahol kompakt albán lakosság él, akiket 1941-ig (Macedónia lakosságával együtt) „déli szerbeknek” neveznek. Hódító-hegemonikus jellege van az Albániára irányuló szerb, ill. jugoszláv politikának a második világháború éveiben és azután is – azzal a különbséggel, hogy a koszovói és metohijai albán területek autonóm státuszt kapnak (a szerb köztársaságon belül), és Albániának Jugoszláviához való csatolása egy látenszen létező homályos perspektívájaként jelentkezik a szerb, ill. jugoszláv hegemoniával létrehozandó balkáni kommunista föderációnak. Ma Szerbia egyoldalúan és erőszakosan korlátozza a koszovói és metohijai albánok autonóm jogait, és fegyverrel helyezkedik szembe ezen területe állampolitikai státuszának megváltoztatására irányuló törekvésekkel (köztársaság autonóm terület helyett).

Keleten és délkeleten kívül Jugoszláviának nyugaton is komoly problémái vannak, a horvátokkal. A nagyhorvát „állam” eszméje is a XIX. században jön létre, ez megalapozza Nagy Horvátország létrehozásának követelését, amely magába foglalná a tiszta horvát területeken kívül Szlovéniát, Bosznia-Hercegovinát, Szerbiát, sőt még Bulgáriát is. Ante Sztarcsevic, a horvát Jog Párt vezetője 1868-ban kijelenti, hogy Horvátországban nincsenek szerbek, csak katolikus és pravoszláv horvátok. Ezután a jogpártiak állandóan azt hajtogatják, hogy Bosznia-Hercegovina Horvátország szerves részét képezi, hogy Bosznia muzulmán lakossága is horvát, hogy a szlovének hegyi horvátok, hogy a Dunától az Adriai-tengerig és Macedóniától Németországig az egész lakoságnak „egy nemzetisége, egy hazája, egy élete van – a horvát” stb.

A nagyhorvát „állam” eszméjének előfeltétele minden délszláv (mint az egykori illírek leszármazottainak) bevonása a tervezett Nagy Horvátországba, a nagyszerb eszme ezzel ellentétben a szerbeket tartja „államalkotó” elemnek, és akkora területre tart igényt, amekkora valójában nem jár neki, olyan nagyra, ami más népek, köztük a horvátok államiságát és függetlenségét veszélyezteti. Innen származik a nagyszerb és a nagyhorvát eszmék közötti konfliktus is, a két koncepció kölcsönösen kizárja

egymást, torkon ragadják egymást. 1902-ben a horvátországi Szerb Önálló Néppárt orgánuma, a „Szarbobran” című újság leközli az újvidéki „Szerb-szki Literaturen Glasznik” című folyóirat „Szerbek és horvátok” című cikkét, amely azt állítja, hogy a horvátoknak nincs saját nyelvük, sem saját szokásaik, sem összetartozástudatuk, így nem is lehet önálló nép. A cikk azzal fenyegetőzik, hogy a szerbek és a horvátok közötti harc „a ti vagy a mi kiirtásunkig” fog tartani, hogy a győzelem a szerbek oldalán lesz, mivel a horvátok kevesebben vannak, rosszabb a földrajzi helyzetük, mindenhol szerbekkel keverednek, és végeredményben csak a szerb eszme jelent haladást. Erre a publikációra válaszul Zágrábban szerbellenes tüntetések törnek ki, utcai harcok folynak, szétverik a szerb üzleteket és boltokat.

Azonban sem az egyik, sem a másik nagyhatalmi eszme előtt nem rajzolódnak ki győzelmi remények. És a konfrontáció alternatívájaként jön létre a délszlávizmus. A XX. század elején válik népszerűvé az a tézis, hogy a szerbek, a horvátok és a szlovének egy nép három névvel, háromnevű nép. Ez az alapja az 1918-ban létrehozott közös államuknak is – a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak. De a nyugalom nem tartós – a „háromnevű nép” tézise nem állta ki az idő próbáját, és újból felélednek a nemzeti hegemónikus sztereotípiák: 1928-ban egy szerb nacionalista ráló egy horvát képviselőre a Nemzetgyűlésben, 1939-ben megalakul a Horvát Autonóm Bánság, a szerbek és a horvátok ismét egymás torkának esnek Bosznia miatt; ma is hasonlótl figyelhetünk meg – Kraina, Szlavónia, Bosznia esetében: ott akasztottak tengelyt. És mindegyik fél azt gondolja, hogy igaza van, mindegyik pozitív hősnek tartja magát, és a „többieket”, vagyis a szomszédokat, akik általában az ellenségek is, negatív megvilágításba helyezi.

Körülbelül ugyanezt látjuk, ha a nemzeti sztereotípiákat, mítoszokat és előítéleteket Görögország és szomszédai viszonylatában vizsgáljuk meg, vagyis a görög – török, görög – bolgár, görög – albán kettősöket. A görög nemzeti sztereotípiába foglalja a „többieknel” felsőbbrendű önérzetet – Görögország nagy múlttal rendelkezik, az ősi Hellász és a középkori Bizánc utódja, a törökök idején saját pátriárkái vannak Konstantinápolyban, az első független nemzetállam a Balkán-félszigeten, és elsőként alakítja ki nagyhatalmi eszméjét. Már Rigasz Velesztinlisz a XVIII. század végén egy olyan „görög köztársaság” létrehozását javasolja, mely magába foglalná a Földközi-tenger partvidékét, Kisázsia, majdnem az egész Balkán-félszigetet északnyugaton a Szava és az Una folyókig. Megjelentet egy Görögország-térképet is, amely a pánhellénizmus programjává válik. Ennek következtében jut kifejezésre a XIX. század 40-es éveiben az ún. „megali idea”, amely megalapozza a nagy görög állam létezésének jogát az egykori Bizánci Birodalom utódjaként,

a hanyatló Oszmán Birodalom helyén. Az 1875–1878-as keleti krízis idején olyan görög térképek és cikkek jelennek meg, amelyek megindokolják a görögök „jogát” a Fekete-tenger partvidékére, Konstantinápolyra és a tengerszorosokra, valamint a Balkán-hegységtől, a Vitosától és a Sar hegységtől délre fekvő területekre az Adriai-tengerig. Ezek a térképek és cikkek adják meg a görög irodalom nagy részének alaphangját és táplálják a megalomán görög nemzeti sztereotípiát. Ennek a sztereotípiának a visszatérése később, a balkáni háborúk idején, az első világháború végén, a második világháború éveiben és bizonyos értelemben napjainkban is megfigyelhető.

Érdemes megjegyeznünk, hogy a görög nemzeti sztereotípiában állandóan jelen van két komponens: egyrészt a török faktor mint veszély és konkurencia (Konstantinápoly, a szmirnai terület, Kelet-Trákia, Ciprus stb.), másrészt a „szláv veszély” északon. És teljesen törvényszerű, hogy kapcsolatuk és viszonyuk a „többiekkel” az esetek nagy részében inkább negatív (bizalmatlanság, ellentmondások, konfliktushelyzetek és „forró”, „hideg”, „vám-” stb. háborúk), mint pozitív.

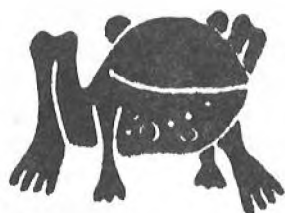
Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a nagyhatalmiság, a konfrontáció, a szembenállás és a megalománia időnként visszahúzóódik, és teret enged a kölcsönös megértés, az együttműködés és a globálisabb egyesülés eszméjének. A két világháború például az egység és az egyesítés útjára viszi a délszláv közösséget: az első – a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, a második a titói kommunista föderáció segítségével. Az egységre, a gazdasági, politikai, sőt a nemzetek közötti integrációra való törekvés a második világháború után sokáig nagyon erős, vagy legalábbis annyira erős, hogy felülkerekedik minden nemzeti szeparatizmuson. De mindennek ellenére jön egy pillanat, amikor a „nemzeti” elkezd lázongani a túlzott centralizmus ellen, ami napjainkra általános szembenálláshoz, értelmetlen háborúkhöz és etnikai tisztogatásokhoz vezetett.

Amint látszik, a kép igen komor: minden félnek, országnak megvan a maga megalomán nemzeti sztereotípiája, mítosza és előítélete, és ezek, a mítoszok és a sztereotípiák kölcsönösen kizárják egymást. Mindegyik nagynak tartja magát, a Balkán-félsziget viszont kicsi és sok nagyságnak nincs hely rajta. Feltehetjük a kérdést: és mostantól merre? A történelem bebizonyította, hogy a soknemzetiségű birodalmaknak, földek és népek konglomerátumának, amelyben egyesek mások fölött uralkodnak, az ideje lejárt. Ezzel együtt a történelem a megalomániát, a nagyhatalmiságot, a hegemoniára való törekvést, a nacionalizmust és az extrémizmust is elveti mint politikát, gondolkodásmódot és magatartást. A másik véglet – ahány nemzet (sőt kisebbség), annyi önmagába zárt állam, szintén nem lehet az esz-

mény. Ennek következtében a kiutat az integrációban, a szabadságban és a demokráciában kell keresni, mindenkinek abban a jogában, hogy magát meghatározza, egymás kölcsönös elfogadásában, elismerésében és tiszteletében, ami mindenki számára kötelező magatartási norma. Ebben az irány-

ban kell keresni a különböző népek együttélésének módját a félszigeten, és nem a nemzetileg „tisztá” és egymással ellenséges államok létrehozásában.

Genát Andrea fordítása

Egy nemzet cseresznyéje

Teli virággal ez
évben is a cseresznyefa
Szép az idő enyhék az esték
bő termésre vall minden
nézd a méh is felébredt
ne történjék csak semmi az ördög meg ne hallja
hónapig kettőig Isten velünk
csak éljük meg Húsvétot
legyünk túl György-napon
Lángol fel az ügy s mindenki
részt vesz a kezdeményben tüstént...
legények szüretelnek leányok teletöltik
rőzsét gyűjtenek öregek
rakják a tüzet szitják
Nagy kompóteltevés vár ránk
cseresznyelevellet pukkantgatnak majd gyerekek
megülik a repülő lovasságot a
lombok között fenn
magostul nyelik a cseresznyéket
futosnak és kurjogatnak
Apó Nagyapa
csinálj nekünk cseresznyaágyút

Áprilisi felkelés ebben az
évben sem lesz fiam

Tár

Szekrényeken palackok
lombikokon poros polcokon
gerincteleken emlősökön
kik az emlőtejet már nem ismerik
kétéltűeken a formalinban
a nagyagy néhány
formás féltekéjén
a gömbbé nem formálódott embrió
a rozoga forgós csontvázakon
a dróttal kötözött kezeken
(ó felső végtagok)
az első majmok
tétova fölegyenésedését
jelző hosszú soron
darwin mellszobrán
orrát letörték
légy dönög
légy mászkál
elemekkel tölti
a szakadt ablakhálót
mengyelejev táblázatát*

* Tudatosul-e bennünk, hogy a közönséges házi légy (*M. domestica* L.) mint *reducens*, vagyis az összetett szerves vegyületeket szervetlenné lebontó organizmus voltaképp az önfeledt evolúció természetes regulátora. Amiként a revolúció fölfalja gyermekeit, úgy rágják szét a legyek az evolúciót. És röpködnek, bennünket a jón és a rosszon túlra, egy szervetlen életbe visznek.

A nyelv utolsó vacsorái

Szeretek este egy adag nyelvet
a szótlanokéból
abból a húsból, inasból
ökörtehén vagy borjúnyelvet
a némák nyelvét
az előttünk élőkét
jó Whitman apóét és nagyapáét
a nyelvet amelyen
jóízűn a birkákat káromolta
a nyelvet melyet ők értettek
Eliot atya s apám nyelvét
igen futólagos ismeretségük
Emily néne és Lisa anyó nyelvét
és nagyanyáét amikor
a méhanyát csalogatta rajával
máááty – mát – mááty*
szent nyelv
(ha a méh nem érkezik
a nyelv elér)

Vágyom e nyelvet a nyelvet magát
és hálás vagyok és semmiképp
undok nem vagyok nem fordulok el
folytatlak titeket
eszlek iszlak születlek bennetek
mint ahogy csak a hiv fiak
falják fel isszák eleiket
.....
így jut el a nyelv bizonynal minden este

* Így csalogatják mifelénk a méheket

A könnyű szívről

Aztán megszületik
lucskos pelenka sok
asszony nép bájolja nyalják jó kutyusok

tyü de csúnya baba
rontást róla hajtják
aztán elválasztják a tejet altatják

aztán lassan jár már
potyog földönt kel fel
két nyakleves között percről percre serken

aztán iskolában
minden épp normális
nem nagyon fajankó nem is zseniális

aztán kopasz újra
holmi laktanyában
anyja jajveszékel apja büszke rá vall

aztán annyi nővel
vajmi különleges
nem is igen nehéz könnyűnek is vegyes

aztán terhes lesz ő
aztán házasságra
aztán megszületik pelus sokasága

aztán munkát talál
bánya mélyén szótlan
éjszakai műszak pénzt is keres ottan

aztán házat épít
falu csodájára
benne fürdő vécé üvegpanoráma

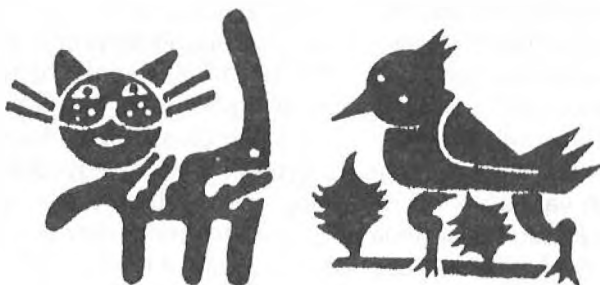
aztán miként járja
ócska viccben ősszel
összeszűri az a műszakfelelőssel

aztán rájön hallgat
megbocsát a nőnek
aztán ágynak esik nem kel föl már többet

fekszik töpreng hosszan
hogyan esett e szégyen
hogyhogy ilyen könnyen mint a cukor széjjel

minden úgy elillan
még csak dráma sincsen
nincsen semmi aztán
semmi sincsen
nincsen

Szondi György fordítása

1.

Mióta ez az asszony meghalt, már nem félek a haláltól. Azelőtt tehát minden valaha is átélt halál-félelem, éppen az ő halálától és az ő haláláért való félelem lett volna? Lehetséges lenne, hogy létezett számomra egy élőlény, egyetlenegy, mely ki volt téve a haláltól való rettegésnek, és volt egy halál, mely egymagában állt az egész világmindenségben, s attól kezdve, hogy utolért, én már kizárólag egy halálon kívüli világban létezhetek? Ott és csakis ott, jelentsen bármit is az örökkévaló világ, bármit a teljesen halott világ, és bármit az egyszerűen itt és most létező világ, mely valahol másutt, más napon már minden átmenet nélkül halott.

Jelentheti-e mindez, hogy most, amikor ő már halott, én gondtalanul járhatok a két birodalom közötti úton anélkül, hogy belerezzennék, akár csak az a mesebeli legény, aki nem ismerte a félelmet?

Az egyhangú, közönyös jövés-menésben kevés örömöm telik. És persze mit jelenthet az öröm egy olyan világban, mely nem ismeri a félelmet? Hiszen éppen ez az asszony tanított engem minderre, és az ő világában féltem a legjobban, akár csak azon az éjszakán, amikor kimentem a megkérgesedett hóval borított udvarra, és megláttam a csillogó jégromgyok felett a csillagokat, melyek hatalmas körteként csüngtek az égen. „A csillagok valódiak!” – volt ennek a rettenetnek a neve. Bár akkor még nem neveztem meg, hiszen csak teste volt, melyet a csillagok – valóságuk és elérhetetlen vadságuk csillogásának visszfényében – marcangoltak, szaggattak és öröltek fel apránként, érzékszervről érzékszervre, s csak a bőrt meg a legkülső burkot hagyták érintetlen. „Az ég – ha nem is úgy, mint a nappalok látszat-kupolájára párával festett felhőcskék, vagy mint puffók angyalok lakhelye – létezik: az a valódi, félelmetes ég, melyet az izzó szférák savai mardosnak.” Csak az ő közelségében éreztem mindezt.

Azt mondják, létezik annyira korai emlékezet, mely fel tudja bennem idézni azt, hogy kilenc hónapos koromban pontosan erre a helyre küldtek engem, ahol most vagyok, miután kérlelhetetlen, dörgő bömböléssel végkimerülésbe kergettem anyámat és apámat, valahányszor abbahagyták a ringatást, s babusgatás és minden más vigasz nélkül magamra hagytak három éjszakán át, míg nem rájöttem, hogy előbb vagy utóbb eljön az idő, amikor anyám többé már nem ringat. Azóta csöndben vagyok. Ez jelenti-e azt, hogy a pszichoanalízisben oly sokszor felsejlő „harmadik fél”, amelyet abban az apában, az ő nevében, illetve a törvényben véltek felfedezni, mely az anyát a gyerektől hivatott el-

választani, az számomra nem más, mint az anyja? S mindeközben megmaradt bennem a félelem, az éjszakai égbolt, az ezeresőri fény, a végteleen megnevezhetetlensége.

Félelmem máskor szelíden szétáradt a tájban, nyári félelem volt, a hosszú napnyugták és a faágak közt átsusogó szél, az augusztusi tücskök félelme: efféle félelem volt ez. El kell-e múlnia a napnak? Le kell-e hunynunk szemünket anélkül, hogy tudnánk, kinyitjuk-e még valaha? Kell-e léteznie ennek a hangnak, mely oly illékony, akár a szertefoszló légpára? Egy ilyen alkonyatkor mondtam neki, csakis neki és soha senki másnak, hogy félek a haláltól.

Nem válaszolta kényszeredett nevetéssel: „kis butám”! Azt se mondta: „miket fecsegsz itt össze-vissza”, vagy hasonlókat, hanem így felelt:

– Miért? Nézz csak rám: én sokkal közelebb vagyok a halálhoz, és mégse félek tőle.

S az alkonyati tiszta levegőben élesen kirajzoló dombokra kiült ez a bizonyos közelség, a hozzá közelítő halál rettenete, melyet ő ugyan nyugodtan vett tudomásul, mégis visszavonhatatlanul beékelődött közém és a meghalás közé. Azóta ő már halott, de vele együtt semmivé foszlott az én félelmem is. Mintha minden, ami valaha is meghalhat bennem, az ő halálától és haláláért való rettegés lett volna.

Ivajlo Dicsev szerint ez azt jelenti, hogy ő volt az egyedüli lény, az egyedüli tekintet, amelynek színe előtt képes lettem volna meghalni. Vele együtt távozott el a tekintet, mely szán engem. (De miért is nem az anyáé ez a tekintet, hanem az ő anyjáé?) Bár valójában ő sem szánt engem, vagy talán én láttam belé azt, ami bennünket nem szán: az alkonyt, a sárga kukoricaföldeken átsuhanó fuvallatot. Egyszer megkérdezte: Miért félsz? Van tehát félelmem elhalásában valami fondorlat, egy valószínűtlen, rejtélyes csavar, valami fűrfang, mely rejtve marad a tekintetem elől? De vajon, másképp szólva, az, ami számomra a kasztráció egykedvű elfogadása – hogy valamennyien végesek vagyunk, hogy mindannyian meghalunk, hiszen tessék, akiért annyira aggódtam, már meghalt, és a szánakozó tekintet megelőz a meghalásban –, vajon ez a tény, ahelyett, hogy ennek a végre ésszerűen felépített világnak az ügybuzgalma lenne, valójában a legvadabb esztelenség, mely az ésszerű érvek vékony rétege alatt arról mesél, hogy ha ő egyszer halott, akkor már nem halhat meg, és mit neked halálnak halála, halál nincs többé, anyád nem hal meg, az ő anyja sem hal meg, egyetlen anyja sem hal meg, és akkor melyik gyerek halna meg, ha az anyja örökké él?

MIGLENA NIKOLCSINA

Fehér alapon fehér

2.

Hát így kezdtem el írni. Egyrészt, hogy elodázzam, másrészt, hogy ellensúlyozzam a halálát, harmadrészt pedig, hogy felkészítem rá a szívemet. De vajon miért tartottam róla, hogy „teli van hallgatással”? Pontosan így fejeztem ki magam egy helyen: „és színültig megtelt hallgatással”. És ez nem eredendő, kezdetektől fogva létező hallgatás volt, hanem épphogy kései, szándékos hallgatás, nem a lényéből fakadt, hanem a körülményekből adódott, s az volt a rendeltetése, hogy „telítsen”. Egyszerűen nem a beszéd hiánya volt ez, hanem lemondás arról, hogy beszéljen. Vagy talán a beszéd megtagadásába képzeltem volna bele azt, hogy megtagadta tőlem a szájalmat?

Pedig valójában nem volt hallgatag. A hűvös délutánokon, amikor már befejezte a ház körüli munkát, s odakinn már se dolgozni, se szomszédolni nem lehetett, leültünk kettesben a nagy ablak elé, és valamiféle lépték nélküli távolságból – az utca és a ház közötti kis lugas távolságából? vagy a beszéde közbeni hallgatásának messzeségéből? – figyeltük a falu utcáján vonuló népséget.

És amikor beszélt, lassan beszélt, olyan nyelven, mely a lehetetlenhez közelített, mely egybefolyt az esemény egyediségével: azzal a megismételhetetlen történéssel, hogy éppen ez az ember halad át itt és ebben a pillanatban a tekintetem előtt. Nagyanyám szenvedélyesen ragaszkodott a jelen időhöz, a pillanat nyelvtanilag megragadhatatlan idejéhez.

Ez a nyelv, a komótos Kelet nyelve elhalóban van, hiszen a nyugatiak számára oly különös és gyűlöletes, terméketlen letargia, mely félrevonja a boltok körül gunnyadó arabok és a kocsmaasztaloknál gondolataikba merült balkániak, a kapu előtt ücsörgő öregek tekintetét: őket az idők végezetéig leköti egy olyan tevékenység, mely nem tesz különbséget a világ szemlélése és megtárgyalása között, s itt a nyelv éppen ennek a tovahaladásnak a valóságát értelmezi, ezt a folyamatos szétforgácsolódást, melyben mindannyiunknak része van.

Amit Derrida a jelenlét metafizikájaként leplezett le azáltal, hogy a beszédet az írásbeliség megelölgezőjének tételezi fel, az a nyelv használatának e fajtájában gyökerezik, a nyelvben létezés ezen fajtájában, amelyben a beszélgetés hurkokat ír le azok körül, akik éppen szót váltanak és akik elhaladnak a tekintetük előtt: az utca mondata egybeolvad a beszélgetők szavaival, a szavak, mint szavak egymásba fordulnak a szavak előtt. Derrida, miközben a metafizikával harcol, regisztrálja a beszélgetés halálát.

3.

Szóval beszélt, méghozzá olyan nyelven, amely a lehetetlenhez közelített, egybefolyt az eseménynyel, a megismételhetetlennel, a mindörökre el-

szálló tovahaladással – a szétforgácsolódással –, ennek az embernek az elhaladásával most, itt, előtttem. Egy gyalupadon forgácsolódunk szét, egy olyan helyen, ahol a balkáni ember az együttélést feltétlenül érintésként éli meg. Csakhogy ez az érintés „legyalul”, elenyészünk benne, ezernyi darabra szóródunk szét anélkül, hogy bármi is megmaradna belőlünk későbbre. Nagyanyám nyelvén a dolgoknak nem volt neve, még tulajdonneve sem, csak ragadványneve. Köztudott, hogy a tulajdonnév nem képez semmiféle tulajdont, hogy csupán bennünket is besorol egy bizonyos tulajdonosi sokaságba, s ráadásul semmi lényegeset nem árul el rólunk. Ezzel kezdetét veszi az erőfeszítés, hogy meghatározzuk egyediségünk valamiféle jelét a nevek alig hatásos kombinációjától kezdve a név és a szám valamelyest hatékonyabb keverékén át a kriminológiai felhangokkal terhelt, egyedülálló ujjlenyomatokig. Ezekkel az adminisztratív módszerekkel szembe helyezkedik a ragadványnév, mely szenvedélyesen igyekszik megragadni a jelöltjében megbúvó „egyedi” szót. A ragadványnév, amint a neve is mutatja, hozzáragad a névhez, s a létező legközvetlenebb úton jut el hozzá. Egyes ragadványnevek több jelöltre is utalnak (rácokra, oláhokra), mások többé-kevésbé közhelyesek, nem szabadulhatnak nyelvbezártságukból, ahogy ez a tulajdonneveknél is gyakori. És akkor mi a helyzet a Nogulával vagy a Brutyóval? A Tircsivel, Atalaival, Czidlinával, Sajben-nel? A Opránnal és Matukkal? A Tuzsonnal vagy a Hamikaival? Kíváncsi lennék, ki tudja ezeknek az etimológiáját, hogyan kutatnák fel eredetüket az írásbeliség elsődlegességének rengetegében. Ezekről a szavakról én annyit mondok, hogy nagyanyám nyelvezetében lecsiszolódtak, akár a frissiben képződött üstökösök, s ők – Hugyec, Kandikó vagy Biszun – voltak az átmenet a késő délutánba, és mindebben – a szavak rezgésében, az egyediség kimondásának képtelenségében – mindannyiszor jelen voltak, annak ellenére, hogy mindig valamilyen eseményhez kapcsolódtak, mindig emlékezetesek voltak, mindig egy történetet sűrítettek magukba. Azonban az elbeszélés, melyet én már rég elfelejtettem, éppen most játszódott, s ez a megjegyezhetetlen történés maga volt a történet. Nagyanyám mintha olyan nyelvet beszélt volna, melyben soha nem ismétlődnek a szavak, mely keresztülszeli az eseményeket, a legegyszerűsebb úton halad, s mindeközben gyalulja a neveket. Jersabekek. Kacs-kák. Mátyusok.

4.

Nagyanyám házából mintha kitiltották volna az ábrázolást. Nem mintha nem lettek volna képei, de ezek mind tájkép-akvarellek voltak: kis patakok tájékozottak kerek, csillogó kavicsokon, csipkebokor virágzott, juharfák lángoltak az őszi tarka, mégis műgonddal visszafogott színeiben. De sehol egy festett

vagy fényképezett arckép. A fotók a szekrény egyik fiókjában lapultak, s ha nagy néha – óhatatlanul lopva – elővettük őket, abból mindig botrány kerekedett. Pedig ezek a fényképek ördögien vonzottak bennünket, hiszen láhattuk rajtuk nagyanyánkat, annak a kornak a kíváncsi szerinti öltözetben, amikor még jelentett valamit falusi tanítónőnek lenni: mindenféle kalapokban, magas sarkú cipőben, fodros esernyővel, fűzővel a derekán korzózott, abban a fajta divatos népviseletben, amelynek szögletes vonalai egyszerre jelképezik azt a suta igyekvésünket az esztétizált múlt és az eszményített civilizált világ felé, mely mindmáig jellemez bennünket. Vajon miért nem tűrte maga körül az emberábrázolást? Saját múltját gyűlölte volna, vagy az örege-dést, (elég csak Marlene Dietrichre gondolnunk, aki élete vége felé menthetetlenül irtózott a fényképektől), vagy magát az elvet, amely az emberi életet képek által sokszorozza meg? Hiszen a tiltás szemlátomást kiterjedt ránk, gyerekekre is, az unokákra és a dédunokákra; egyikünket sem talált méltónak erre, akár egyetlen pillanatra sem, de még ideiglenesen sem, hogy a konyhai szekrényre vagy a falra gombostűzze valamelyikünk fényképét, hogy meghassa dédanyánkat egy karácsonyi ünnepséget vagy tengerparti nyaralást megörökítő megható jelenettel.

Talán a képmások iránti kérlelhetetlenségében felfedezhető némi párhuzam az ismert és valahol már leírt jelenséggel, amely még családi összejöve-teink alkalmával is felütötte a fejét: amikor összegyűlt az asszonyi pereputty, óhatatlanul kezdetét vette egy különös zavarodottság, megmagyarázhatatlan amnézia, ragályos és leküzdhetetlen névkavarodás, melyből minden név úgy bukott elő, mint egy emlékkönyvből:

– Add ide a kenyeret, Kata, Bocka, Nóra, Rosza, Muga, és így tovább, amire eltalálta a megfelelő nevet. Kínos! S honnan kerülhettek elő mindezek a nevek? Vladimir Levcssev mesélt egy anekdotát Dora Gabéről, aki összekevervén apát a fiával, egyszer arra „emlékezett”, hogy látta Ljubomir Levcssevet klottgatyában. A különbség abban van, hogy igazából ki is volt klottgatyában? Mindenki volt már. Sőt mindenki abban van. És itt rögtön tisztáznunk kell valamit. Az, hogy kommentátoraink sem az újság hasábjain, sem a kávéházakban nem hajlandók különbséget tenni apa és fiú között, merő gonoszság. A különbségtételnek ugyanez a megtagadása azonban anélkül, hogy az „elkövetők” ezt tudnák, mérgező, aljas és elfajult tolmácsolása az ósanya szórazottan szelíd tekintetének, attól a pillanattól kezdve, amint a politika, vagy ha úgy tetszik, az állami intézmények szolgálatába áll. Hiszen az ósanya költő is, különösen, ha olyan, mint Dora Gabe, aki a nyelv galaxisának legtávolibb és legkuszább teker-vényeinek csillaga. Ezek után tehát rögtön ki kell tér-nünk arra, hogy mivé fajul az anyai hatalom gyenge

és törékeny államiságunkban. Csakhogy itt az ós-anyáról van szó, aki saját, napsugaras bolygóján lakozik: az ósanyáról, akinek az olyan árnyaltkülönbségek, mint a Dóri-Nóri-Lóri, vagy Vladimir-Ljubomir mind csak lári-fári. Így mindaz, ami a ragadványnévben a nyelv univerzalizáló törekvése ellen száll harcba, az a nevek kavalkádjában fellázad a nyelv elkülönítő és megkülönböztető tulajdonsága ellen. Hogyan juthattunk odáig, hogy testi határain mindezen megkülönböztető árnyalatok nélkül neveződjenek meg? Innen is, ezen túl is, a nyelv mindig hibákat ejt: hol egyediségünket nyomja szét, hol pedig elkendőzi összetapadtságunkat. Mara, Gita, Iva, csukd be az ajtót!

5.

Nem tudom, ez volt-e az oka annak, hogy a ház, amely nem tűrte az ábrázolásokat, s melyben a szó körbe-körbe járt saját közeli és távoli peremein, illatozott. Már a küszöbről érezni lehetett, s emlékeimben a házat nem színek vagy térfogatok, hanem illatok alkotják, melyek utánoszthatatlan elegyet alkotnak, oly jellegzeteset, mint a kézírás vagy az ujjlenyomat. Az évek során lassan kezdem megkülönböztetni az egyes illatokat. Hársfa. Kapor. Bazsalikom. Faszekrények. A nyáron leengedett függönyök. Napfénnel átitatott szőnyegek. Alma nedűje.

Nagyanyám kendőjének illata... milyen illata is volt? Szemlátomást a színek illatoztak rajta: a kék és a lila; vagy az áttetszősége, de leginkább különleges anyaga, mely finom volt, vékony, mégis szemcsés. Egy emberentúli, végtelenül kifinomult hallással – valójában délutáni fantáziálásaimban – ez a kendő az ujjaim között száraz, szikkatag hangokat adott ki. Mert ezt a mesés, kápráztató kendőt annyira vékony szálaból fonták, hogy azok szinte folyékony, majdhogynem légnemű állapotba olvadtak egybe: rezgett, mint a korai alkonyat, mint a fuvallat az ég legmélyebb kékjében. Ám valahol a szabad szemmel láthatatlan, legmeghittebb mélységekben a szálak nem értek össze, hanem ruganyosan, csillogón futottak egyenként, és súrlódásukkor keletkezett az a bizonyos porhanyós, omlós hang, melyet az ujjaim között éreztem.

Belélegeztem ezt a hangot, ezt az áttetszőséget, ezt a kendőt.

Azt mondják, a nőiesség nem kevésbé titokzatos egy kislány számára, mint egy kisfiúnak, hogy egy kislányt éppen testének felépítése távolítja el saját testétől. Az a bőrfelület, amelyre azért van szükségünk, hogy „személyekké” válhassunk, önmagunk személyeivé, elállja a bejárást saját igazságunk felé, meghatározottságunk vitathatóságának igazságát, a világra való nyitottságunkat és ebből adódó sebezhetőségünket, a világ belégzését és kilégzését, mely által megalkotjuk, s mely bennünket is megalkot. A lány számára, akinek testét megjelöli ez az áttetsző, áthatolható bensőség, ez a

meghatározottság nem kevésbé tűnékeny, mint a fiú számára: rémületbe és titokba vész el mind. Nem tud róla. Kívül áll mindezen.

Vajon így van-e mindez? Nem bővelkedünk-e túlzottan azokban a jelekben, melyek ránk oktrojálják a titok létezését – a korai éveinkben gondunkat viselő kezek által, melyek Freud szerint óhatatlanul kísértésbe ejtenek – ránk oktrojálják a ma már egyre kétségesebb női gyengeség titkát? S vajon ez a kísértés a titok világába nem ébreszti-e bennünk azt a gyanút, hogy létezik egy másik rejtély – vagy inkább a szélben reszkető nyilvánvalóság, melyet a ránk oktrojált titkok igyekeznek palástolni? Én pedig éppen ezt a titokzatosnak kikiáltott nyilvánvalóságot fejtegettem, miközben belélegeztem a kék és lila színeket az áttetsző kendőből, mely gyakran kupolaként ereszkedett alá az álmomra.

6.

Évekkel ezelőtt megpróbáltam összehozni ezeket a titokzatos jeleket: az emberábrázolás tilalmát, mely nem vonatkozott a tájképekre, a nyelv távoli tekervényeinek áthágását, az áttetszőség mélyseges mélyét egy elbeszélésben, melynek a címe nem *lila a kék felett*, vagy *falevél a falevélben* volt, nem is *átlátszó az átlátszón*, hanem *fehér alapon fehér*. Félbehagytam az elbeszélést, mivel Georgi Markovszki nagyon gyengének találta. Igaz ami igaz: a novella fehérsége elkedvtelenít.

A fehér agresszív, elnyomó jelenség, különösen a hó fehérje, amire gondoltam, a hófehér, ahogyan talán létezik, s egybefolyik a jegesmedvék színével valahol a Sarkkör tájkán, de amely mifelénk bizonyosan nem fordul elő. Ma már nem mernék vállalkozni arra, hogy biztosan megmondjam, vajon ez a fehér az ég kékjén innen vagy túl található. A szerteomló, hullámzó sállal ellentétben a fehérség – legalábbis ebben az elbeszélésben – áthatolhatatlanul tömör volt, s ebből adódott a másik rejtély. Abban a szokatlanul téli történetben – lévén az illatozó házban nagyon sok nyarat töltöttem, telet viszont annál kevesebbet – arról írtam, hogyan próbáltam vízfestékkel hóembert festeni. Ennek érdekében én, azaz a főszereplő, amely engem képviselt, figyelmesen nézegette az akvarelleket a házban, és megállapította, hogy azok rengeteg egymásba átfolyó, színes foltból állnak. Ez a felfedezés másnak talán segítségére lett volna, de őt nem vitte előrébb abban, hogy hóembert fessen, amely ugyanis nem más, mint egy halom hófolt egy halom hófolttal a háttérben. Ezután a fehér hóembert kék alapon ábrázolta, majd következett a fehér hóember rózsaszín alapon, a kék hóember fehér alapon és rózsaszín fehér alapon, ezen kívül fehér fehér alapon, mely teljesen és tökéletesen egybefolyt a háttérrel.

– Fehér alapon fehér – mormolta az öregaszony az elbeszélésben.

Az anyaggal folytatott komikus harc természete-

sen egy férfit idézett meg: alakja a múltból bukkant elő, nagyanyám egyik visszautasított udvarlója volt, egy akvarellista. Nagyanyám egy nem akármilyen apróság miatt kosarazta ki: az illető selyemalsót viselt, azt azonban azóta se tudom, hogy nagyanyám hogyan szerzett erről tudomást. Hogy miféle férfihoz méltó alsót hordott az a két férfi, akihez élete során végül férjhez ment, sose mertem megkérdezni. Az udvarló minden esetre magyarázat volt arra, miért vonzódott nagyanyám annyira a tájképekhez. „Érzékeny lélek volt. Miért is utasítottam el mindig is a szárnyaló, érző lelkeket?” Azt azonban nem tudta megmagyarázni, miért tiltotta ki az emberábrázolásokat. Ezt a tiltást novellámban mértéken felüli és veszélyes módon a hóval akartam magyarázni.

Hósnőm, túl azon, hogy hóembert próbált festeni, hópelyheket is vizsgált nagyító alatt. Az ötlet kétségtelenül Andersen *Jégkirálynő* című meséjéből eredt, ahol a dermesztő tisztaság és a hó mértani szabályossága a fagyos, matematikai tudattal asszociálódik. Az én elbeszélésemben azonban ez a párhuzam nem derült ki, s egy nap hósnőm – kétségbeesve a kudarcélménytől, hogy képtelen fehér hóembert festeni fehér alpra – kimegy a falu szélére, hogy a havas mezőt bámulja. Ott találkozik egy asszonnyal, aki megmutatja neki, hol rejtőznek a hó alatt láthatatlan sírok, s elárulja neki, hogy igazi nagyanyja már meghalt, s hogy a nagymama, akinek akvarell tájfestő volt az udvarlója, a novellában nem említett nagypapa második felesége.

Ez nyilvánvalóan képzelgés volt, hiszen a valóságban épphogy nagyapámról derült ki egy pillanatban, hogy nagyanyámnak a második férje. Most eltekintenék attól, hogy tovább boncolgassam a meseszövének ezt a mozzanatát, azaz megpróbálom nem bekapcsolni magamban a magyarázó-gépezetet, mely egy ideje belém épült – akár egy időzített bomba, mely előbb-utóbb a vesztemet okozná –, szüntelen csattogtatja bennem fogaskerekeit és kattog, mint egy varrógép napjaim végezetéig. Szóval a novellámban ő, a fenséges, a valóságos ő, halottnak bizonyult. Mint ahogy halott most is.

Főhósnőm magányosan kiállt a hó elé. „A többnapos sírással teli rajzolás fájdalmai után, s hogy ekkora nagy bánat érte váratlanul, megrázta a mező közönyössége. Tehát ezzé változtak volna a mértani pontossággal, hibátlanul metszett hópelyhek, melyeket a nagyító üvege alatt tanulmányozott, a törékeny, de kifogástalan kis testek szétolvadtak ebben a háborítatlan nyugalomban. Csakhogy mélyebb, félelmetesebb dolgok is szenderegtek benne. Vajon belőlük áradt volna ez az elnyomó, közönyös erő? Először életében érezte, hogy előnti a düh: a düh, mely erősebbnek bizonyult minden szándéknál, minden természetes hajlamnál.

Mert nyilvánvaló, hogy nem maga a rajzolás, ez az eleven, örömteljes kitörés, mely kiszínezte a gyengéden imádó akvarellista patakjait és juharfáit,

nem ez határozta volna meg nagyanyám életét. De a számok és a geometriai alakzatok világa sem tudta volna magával ragadni, hiába a sajátos, önelégült büszkesége. Nem a tudás és nem az utánczás, sem a látható alakzatok rejtett felépítése, hanem a lét a maga tisztaságával, a szeme előtt elterülő, fájdalomig kiélezett fehérség: ez volt az igazi rejtély. Nem megérteni és ki nem fejezni, hanem ésszel felérni kell a mértanon és fényárnyakon túli létezést, a szembogarat perzselő, megjelenő fehér alapon fehéret, mely oly hiába áll ellen mindennemű magyarázatnak és ábrázolási kísérletnek – és mégis létezik. Nem tudott túllépni ezen a kihíváson. Nem tu-

dott nem visszafordulni, s közben a végtelenségig nyomasztotta a düh és a mérhetetlen szomorúság. Immár megismerte a legkilátástalanabb bánatot és a legforróbban lángoló vágyat. Mert azt, amit nem tudott se megérteni, se ábrázolni, csak megismételni lehetett, újból megalkotni, s éppen ez tűnt neki oly nehéznek, oly lehetetlennek.”

7.

Kat-kat. Nem magyarázom tovább. Csak még valamit elmondok: Ruszi volt a neve. Puszinak szólítottuk.

Kerényi Szabina fordítása

Egyáltalán nem rendületlenül haladtunk előre, igen is rendületlen. Az idő fölrepedt, mint a dinnye héja, még inkább mint a tordai hasadék, és Dalma belezuhant. Hiába hajóztunk napok óta együtt, beszélgettünk, ácsorogtunk, eszegettünk, semmit-tettünk, ahogy illik, a múlt fennhatósága alatt állunk. A múltat Robertónak hívták. Kajütje állandóan zárva volt. De láttam, hogy Dalma éjjelente beoson hozzá. Nem féltékeny voltam, inkább hülye. Ám hülyeséget ártatlanságnak nevezni hiba.

Lassan, méltóságos nyugalommal úszott velünk a hajó a csillagos nyári éjszakában. A bordái, palánkjai, kajütjei, valamennyi fa, vas, réz és kóc alkatrésze, egész teste finoman, szakadatlanul, tetten nem érhetően remegett. Mintha nem is a hajó remegését éreznénk, hanem belül, saját testünk sejtfalainak, vagy csupán gondolatainknak, vagy csupán vágyainknak, emlékeinknek lüktetését, vibrálását, eleven, örök lobogását a nyugtalanság biztos hajósúlyába zárva.

– Kiszerettem öcsémuramból.

– Mért? – kérdeztem vidáman.

– Ne legyen ordenáré – komolyodott el Dalma. – Tudja azt Maga nagyon jól. Azért Maga nem akar engem. Eltűr, de nem akar. – Lihegve támaszkodott a korlátra. A sötét vizet nézte. – Mért nem őszinte Maga? Hát mondja meg, mit akar?! Engem? Ne hallgasson. Tessék, kérem válaszolni. Engem akar?!... Jó, tudom a választ... De akkor mit? A Dunát? Azt akarja, a Dunát? Reméli megint, mi, hogy a Duna az valami több?! Milyen több? Minél több?

Elkezdett rángatni. – Akarja? Akarja látni? Mert megnézheti. Csak leleselkednie kell. Azt meg úgyis szeret. Maga nem is néz, maga csak leleselkedik. Magának nincs is szeme... Azt hiszi, ezt lehet sokáig csinálni? Hát hogy képzeled? Hogy beleesel az életekbe? Hogy meglesel engem, és nézed a vér rétegeit a kezemen? Vagy a lábamat? A vádlimat? És mit lesel a nagybátyádon? Mit? Kit? A leleselkedésed rád is vonatkozik. És mi lesz a végén? Hogy majd kileselkedődsz a koporsóból? Igazán poétikus gondolat.

Elszaladt sírva. Mit szaladgál. Távolabb megállt. Megvetést érez iránta. Nézem az arcát, ezt a sárga, félre eső foltot. Teljes erőből beleütni. Ökölrel. Vagy fojtogatni. Visszajön, a könnye közt nevet: akár egy párás szép reggel az arca. – Maga nem ismerne rá a nagybátyjára. Puffadt, nagy, mint egy luftballon. – Kis szünet után: – Olyan undorító a teste. – Az nem lehet, láttam magam előtt a kalapját, a gondozott, jó szagú kezét, fölrémlett egy vaskerítés, ahogy állunk éjszaka, ahogy átnyúl, és én kezét csókolok neki. – Undorító. Hajtömegek lógnak le róla, mintha dög-

húsok. A saját hájával van betemetve. – Amszterdamban láttam egyszer egy hájával betemetett lányt, ült a kirakatban, a Duna-parton, és látszott a mosolyából, hogy csakis rám vár. Jaj.

– És mit...? – Nem bírtam kimondani.

– Mit mit?! – csattant föl az asszony.

– Hát csinálni mit kell! – Ordítottunk.

– A Dunának képzei magát... Nézz a szemembe, üvöltötte. Ki vagyok én?, üvöltötte. Név szerint. Nem ál, nem költött, nem művész, nem fedő, a rendes! Név szerint mondjál meg engem, üvöltötte.

– Igen – mondtam, mintha értenék valamit. Tehát, hogy Roberto a Duna, ez a heppje, ezt képzei magáról,

hogy ő a Duna, de konkrétan, tehát, hogy ez Passau, amaz Eschingen, és minden éjszaka végig kellett az asszonynak mutogatnia a Dunát, Roberto fogja a csuklóját, és vezeti a kezét, nézem ezt a kezét, leleskedem, lélegzetviasszafojtva leleskedem, mondja meg, ez mi?, talán a szendrői vár?, nem, kedvesem, ez a farkam, a csuklóján kötés van, átverzett kéz, látja, hogy látom. Régi kéz, meggyötört kéz, női kéz, asszonyi, áruló kéz, gyöngéd kéz, zsidó kéz, anya kéz, mamme, évszázados kéz, gyönyörű kéz, fájdalom kéz, az emlékezés keze, a múlt keze, a hallgatás keze, a csöndé, a hazugságé, a szerelem keze, a magány keze, az önfeláldozás keze, a kiszolgáltatottság keze, az önzőségé, a megalázásé, a vereségé, a halálé, repül végig a kéz a Dunán, egy férfi-Dunán, test-Dunán,

– el a Moldvai sziget fölött, a homlok felpuffadt redői fölött, amely régebben hatalmas futóhomok zátonyként volt ösmeretes; hátrább a galambóci vár, mely talán a legformásabb erődítés a Dunán, olyan jól komponált, tudatos módon ül a kupola formájú dombtetőn, mint valami középkori coronett egy csinos lord fiú fején. Ez a csodaszép fiú volt Lady Montagu nagybátyja. – A szerbeknek állítólag – s a lady rám vetette tekintetét: nem kellemes egy világbirodalmat megpillantani női szempárbán: az angol nőknek evvel a handicap-pel meg kell küzdeniük -, a szerbeknek, nyilván a szlovének szerint, még a szerbben is akcentusuk van. – Zavarunkban, mely egy civilizáció zavara volt, egy önmagát elvesztő Európa zavara, gondoljunk a Jaltát követő általános elhülyülésre, s kérdéses, vajon a rezervált Nyugaté volt-e nagyobb, mert ezt észre sem vette, vagy a nyomorgó Keleté, mely észrevette ugyan, de azonnal elnyomóira testálta, zavarunkban nevetgélünk. Itt a környéken sok a vérszívó légy, a múlt században egész marhacsordákat és méneseiket döftek halálra, a kolumbácsi legyek, Galambóc (Golubac)-ról elnevezve. És itt van a híres-hírhedt Ba-

ESTERHÁZY PÉTER

Hahn-Hahn grófnő pillantása

(részlet)

bakáj-szikla, akár egy gonosz, jégkorszakbeli szörnyállat öklelő feje emelkedett ki az örvények közül, ez a hely, ahol a tűzről pattant Rozgonyi Cicelle –1.: Kormos István: Rozgonyiné című költeményét – férfiakat megszégyenítő bátorsággal mentette meg Zsigmond királyunk borgőzös életét. Ugyanitt, a partról nem látszik, csak a beavatottak ismerik, első rangú étterem működik a „Chez Babakai”, a szigorú Gault-Millau 17 pontra értékelte ez évben a tapasztalt Jusuf és csapata teljesítményét. (Igazi titkos favorit.) A közeli Pek folyócska aranyban gazdag. A népszáj szerint a Desseffy család itt alapozta meg vagyonát, amennyiben egy öklömní aranyrög csapódott a lubickoló Tina kontessza combjához, ki hangos jajjal összeesett. Később táncosnő lett Los Angeles és Mexico City közt. Avval vált ismertté, hogy aggályosan betartotta és őrizte az európai időt, egyszerűen aszerint élt (a teste is), Így történhetett meg, hogy egy forró délután a Highway mentén pezsgős pohárral kezében valcerozó alakot pillantott meg az arravetődő. A kontesszában éjfél volt és szilveszter;

– a Vaskapuhoz közeledve a kéz a fül mögé bújik, óhatatlanul fölmerül, mi lett volna, ha itt visszafordulásra kényszerül a Duna? Képzeliük el, ahogy megszégyenülten koncsorog vissza, újra vissza a mellékfolyókból is, bocsánat, elnézést, ó hol volna már a az a dicső közép-európai folyó, amely ugyan tengernyi fájdalmat hordozott a hátán, de hát mégis egy *valaki* volt, egy nimand hátrálna Esztergomnál kanyarodva, bocsánat, bocsánat – valóban föltehető a kérdés, merre folyt a Duna az elmúlt negyven évben...;

– ha nincs heroikus, milyen a természet?, a heroikus *teljes* hiánya (a visszafelé sündörgő folyó) vajon nem heroikus-e?, szemlélhető a heroikus nem heroikusan? – a hajóskapitány mindenestre élelmesen kikerülte e depresszió szót, helyette kikezelhetetlen mélabújára hivatkozva ment nyugdíjba a Vaskapu környékén;

– a Vaskapu környékén 1830. június 24-én Széchenyi gróf fölismerte az Al-Duna szabályozásának jelentőségét, majd szerény, ám ízletes ebédjét elköltvén, a Desdemona nevű fahajón végigutazta a Dunát. Legkésőbb Drenkovánál, hol erős zúgás és morajlás hallik, ugyanis a partról beszögellő hegy, a Bosman lába áthúzódik a medren, úgy habzik ott a vízár, mintha tűzkatlan forralná, 120 lábnyi (kb. 40 m) mélységet vájt a sziklába, s a két szörny, a Kozla és a Dojka, szirtek, sziklapadok, melyek egymással veszekedve terelik a vizet, s ha nem Drenkovánál, itt, a rettegett Grebennél, mely Greben szerbül szirtfokot jelent, nem szerbül pedig a rettegést magát, s ha alulról Izmail felől jönénk, s ha, akkor ércel, vagy ércnél maradandóbbal megrakott uszályal, e ponton, a nyak undorító foltjain, reszketni kezdene az egész hajótest, itt fel kell tenni a szokásos kér-

dést, melyre még a nagy Széchenyi sem tudta a választ: Imádkoztál-e Desdemona?

– repül a női kéz, ki tudja, hol áll meg (eltűnik a hónalj mocsarában). A duzzasztógát építésekor víz alá került a gyönyörű Ada Kaleh sziget. Agák lefejezése, vámkülföld mint a csempészség melegágya, girbe-gurba, törökös jelleget adó sikátorok, szőrös mellbimbók, viszont az 1878-as berlini kongresszuson elfelejtettek dönteni arról, hogy kié is a sziget, e kongresszuson Andrassy Gyula meghátrálásra készítette az oroszokat, és sajnos nemzetközi jóváagyást kapott Bosznia és Hercegovina okkupálására, „le beau pendu”-nek, a szép akasztottnak nevezték kedveskedve, célozva arra, hogy a császár, akinek ekkor már külügyminisztere volt, a 48-49-es forradalomban in effigie bitóra ítélte, Gyula gróf, ki egymaga találta ki a századvég Budapestjét, gyakran sétált a berlini folyosókon karonfogva Gorcsakov orosz külügyminiszterrel (akitől elálló metszőfogai miatt sokan viszolyogtak, és a „Farkas” gúnynévet akasztották rá; élete tragikus fordulatot vett, gyermekei és felesége a század első évében, a hírhedt Volgai Nagyárvízkor a habok közt lelték halálukat, még Lenin is így említi ” a szegény Gorcsakov”, in: Levelek Tatjana Szamojlovához, Szikra, 1951, Budapest), s mikor a magyar politikust nem minden hátsó szándék nélkül arról kérdezték, hogy vajon valóban ilyen jóban van az oroszokkal, a szép férfi mosolyogva így válaszolt: Ha valaki engem a mélységbe akar taszítani, legjobb vele karonfogva mennem;

– közeledve az irdatlan zsiliprendszer felé, a zsilipitorony parancsnoka köszöntőt mondott, a gigászi zsilipkapu azonnal csukódni kezdett, mi a szovjet hajó végéhez álltunk, ahogy „jó modorú kisleányokhoz illik”..., hanem erre a szovjet matrózok, kik egyenkopaszságuk miatt megdöbbenően hasonlítottak az akkor már ereje végén járó, hisztérikus kirohanásaival a barátai hűségét is alaposan próbára tevő Majakovszkijhoz, a korláthoz sietvén, harsány derűvel, mert ilyen a szovjet ember, a homo sovieticus, a bajban igaz barát, az örömben meg... öröm nincs, hajigálni kezdték a kedves matrójajándékokat: emléktárgyak, fotók, gumióvszerek garadája, néhány romantikus kalasnyikov, egy T54-es, melyből, akár egy lövedék, szőrös kókuszdió gurult elő, fölséges román cujkával, azaz szilvápálinkával mint tartalommal, vágy és gyűlölet az ujjakban, majd megint semmi. Megkezdtük az átszilipelést, leengedték a vizet, nyolcemeletes lucskos kamrafal tornyosodott fölénk, aknában éreztük magunkat, a besütő nap átmelegítette a kriptahangulatot. Ami azonban ekkor történt, azt nem kívánom az ellenségemnek sem. A szűk zsilipkamra vizét úgy meglekte a szovjet Diesel hirtelen elindított, asztal nagyságú csigája, hogy elsüllyedtünk. A távolodó szovjet hajó parancsnoka, Majakovszkij, udvariasan

sajnálkozó mozdulattal intett hátra: a hidrodinamika törvényeivel szemben ős is tehetetlen, elvtársak, ne lőjetek! ez öngyilkosságának hiteles sztorija;

– a kéz unalmát mozgással palástolja, idekúszik, odatoppan, kicsusszant hát a Kárpátok öléből, e kéretlen védelemből, s a Duna oly simán, oly szelíden ballagott le parttalan medrében, akár a Tisza. Hidegen hagyták a kezét a bal part ártéri fűzesei (dombra építkezz, ha nem akarod, hogy megmarjon a kutyá, értsd a Duna, mondja a román közmondás egy lefordíthatatlan szójátékra mint dombra építkezve), hidegen hagyta a jobb part egyenletes fennsíkja s a bolgár mezőgazdasági öntözés folyamatos fejlődése, Vidint szinte nem is érintette, pedig ott Kossuth Lajos emlékét még emléktábla is őrzi;

– amiképp Svevo a trieszti Joyce, Broch pedig az osztrák, azonképpen Hriszto Botev a bolgár Petőfi, az 1876-os fölkelés alkalmával Kozloduj térségében bevette magát a rengetegbe, ahol azonnal homlokra találta egy eltévedt török golyó. Még hogy eltévedt! Elképesztő kegyetlenségekről adnak hírt a följegyzések (Driault, Aar), a Porta által odavezényelt irreguláris török harcosok és cserkesz bandák falvakat gyűjtöttek meg mécses gyanánt, a férfiakat méltóságukban, az asszonyokat húsukban gyalázták le, s darabokra vágtak gyermekeket; pusztán a bataki templomban kétezer embert mészároltak le: Isten segedelmét áhítva ide menekült be az egész falu apraja-nagyja, azonban, vulgárisan kifejezve, Isten tervei kifürkészhetetlenek. Bokáig állt a vér a templomban. Példájukat jegyzi meg Aar, majd a német fasiszták követik Oradur-sur-Glanban, hatvannyolc évvel később. Az a komáromi barátom mesélte, hogy 56-ban ténylegesen bokáig állt a vérben (befolyt a bakancsába fölülről), tehát, hogy ez nem metafora, hanem tocsogás. És ragad és nem is piros! Kozlodujnál pedig, Botev föltételezett lábnyomának helyén, kéz a lábnyomban, fölépült az első bolgár atomerómű modern épület-együttese, innét a mondás, hogy „botevvel ütni valaki nyomát,,,” hisz az atom nem látszik, csak van;

– a simogatás Rusze felé tartott, minden simogatás Rusze felé tart, egy lesz a test! a Kárpátok csipkés vonulata ködlött fel a távolban, valószínűtlen délibáb, az orjahovói dombok sem hoztak remegést, pedig már a rómaiak is fölismerték ennek a pompás megfigyelőhelynek a jelentőségét, és hiába portyáztak itt győzelmes magyarok a XIII. században, és hiába volt újra meg újra a napnál világosabb, hogy a nikápolyi (Nikopol) vereségben orosz-lánrésze volt a francia gögnek, túlon túl óhajtották a viadalt, de nem ismerték a török harcmodort és nem hallgattak az okos magyarokra; beleért a kaftán a vadas szöszbe, ezzel a mondással jellemezték évszázadokig Zsigmond tehetségtelen hadvezetését, célozva a balsikerre és a nagyravágyó francia konyhának tett jellemtelen engedményekre;

– a követhetetlen Duna-ágak dzsungle a román

oldalon e féktelen, tomboló unalomban, van ebben jó, a kéz nem türelmetlen, ugyan nem céltalan, de célja megnevezhetetlen, még akkor is, ha majd utólag nevének nevezünk „dolgozat” (lásd a Flaubert-regények legendás unalmát), folytonosan vándorolnak itt a szigetek, kis zátonyok, melyeknek van egy állandónak tekinthető belsejük, amelyet már végleg megkötött a buja vegetáció, a népnyelv ezt egyszerűen pinának, a sziget pinájának nevezi – érdekes ennek kapcsán a német Inselfotze szó története, amely éppen az Inselfutsch-ból származik, hogy tudniillik fuccs a szigetnek, vége van a szigetnek, tehát a németnek éppen az volna a vége, ami mindennek a kezdete, igaz, valóban, a vége is, ott ér véget az ember, ha férfi, most már a bolgár-német kollektív ész csapását követve;

– a büszke címért, melyik a Duna legdélibb pontja, Szvistov (Novae) és Vardim harcolt, oly ádázul, amiképp Kecskemét és Kiskőrös küzdött Petőfiért. Azt hihetnők, legdélibbnek lenni, ez ténykérdés, ha van két szám, akkor az egyik nagyobb, mint a másik, vagy fordítva vagy egyenlők. Quantum non datur. Nem így a Duna. Ő nem hagyja magát aritmetizálni, és ahogy Wittgenstein, az anekdota szerint, nem volt hajlandó Russellnak elhinni, hogy a dolgozószobájában nincsenek krokodilok (nem tudott mit kezdeni a mondattal), a Duna sem hitt semminek, más kérdés, hogy Russell ezért rövid ideig ütődöttnek gondolta az excentrikus osztrákokat, csak később lett a véleménye differenciáltabb, ám akkor sem bölcséleti vagy logikai alapon, hanem mert megszerette. Hogy aztán *erről* a szeretetről vagy a szeretetről általában mondta-e Wittgenstein titokzatos oslói útja során, hogy: Unterseebote bleiben den Frauen weiterhin verspermt, da sie nicht entsprechend umgebaut werden können, azt eldönteni legyen a szakférfiak keserű kötelessége. Nemcsak arról volt szó, hogy a Duna változtatta a medrét, hanem hogy a két város is tevőlegesen bekapcsolódott a természet munkájába. Az éjszaka leple alatt kiszélesítették a medret, vagy a másik városban feltöltötték a kérdéses szakaszt. Métereken múlt. A harc elvadult. Vardimi nő inkább pártában maradt, hogysem szvistovi férfihoz menjen férjhez. De még csak le sem feküdtek egymással, pedig ott a környéken valaki vagy szvistovi, vagy vardimi – inkább átúsztak Belenszki szigetére kúrn. (Még a haladó szellemű Midhat pasa is belekeveredett e méltatlan marakodásba.) Mikor azután az 1838-as árvíz idején mindkét város fölnyitotta a gátakat és elsöpörte őket a haragos ár, de ők büszkén ordították, míg meg nem fulladtak, hogy ők az elsők, ők a legdélibbek, akkor végre észre tértek. A szocialista Bulgária ezt úgy oldotta meg, hogy a Vardim alatt betorkolló Jantrá-t a Duna részének tekintve Novgrad városának adományozta a címet és az evvel járó adókedvezményt; Zsivkov bukása után ezt törölték... ki tudja, mi lesz;

– Rusze (Ruszcsub), sajátos ösvényei vannak a testnek, és ez utak kacskaringósak, Szilisztránál, a 375,1 folyamkilométernél intünk búcsút Bulgáriának; a herék, a far két dombja, a sötét, a Cernavodai híd; igaz az, hogy lelkecskémnek szólítasz, és azt mondod, én vagyok neked a tenger?, Brăilánál jártak: tömjén és birkaszag. Tudod, mi volt a legelső mondatod, hogy mit mondtál, amikor találkoztunk? Azt mondtad, kezdjünk búcsúzni, ezt mondtad köszönés helyett. Nem ezt mondtam. Én csak válaszoltam;

– vaduló tájban az utazó is vadabb;

– sötét van, olajos sötétek egyesülnek, a levantei kalmárszellem üli molekuláris torát. Ez a víz már nagyon nagy, meg kell szokni, hogy ezt is Dunának nevezzük. Két test remeg. Galác előtt, „akár egy hú kutya teteme fekszik a háromemeletes kiégett Poseidon nevű hajóroncs.” Évre év jön, évre év megy, mondja Eminescu, akiben a román líra azt ünnepli, amit a magyarok Arany Jánosban. A tenger ismeri a halait, nem igaz? Ahogy a Breg és a Brigach közelsége, úgy a tengeré is megválaszolhatatlan kérdéseket tesz föl. Minden mozdulatod ismerős, nem úgy, hogy ismerem, hanem hogy sohasem idegen;

– te;

– a torkolatvidék brack vizű, a folyó édes és a tenger sós vize keveredik, nem foglak lemosni! köszölj össze! köszölj! ha már nem szeretlek, azt legalább elvárom, hogy kielégíts! Ne beszélj annyit. Az evezők csobbanása töri meg a csendet, amelyre riadtan kelnek szárnyra a sás- és nádtengerben fészkelő vízimadarak. A lecsüngő haj betemeti Tulceát. Nézem Dalma kezét, a kötést. remeg a szája széle, magából kikelve szinte harapja a levegőt, mintha fulladozna, szemét le-lehuntyja, s közben a hasát s ölét simítja, simogatja, masszírozza, mintha kívülről akarná megmarkolni azt, ami belül van. Mintha a víz alól bukkanna föl. Ezt a képet őrzöm róla. Egyre hevesebben tarajlik a teste, a szemhatár egyszerre csak végtelenre tárul. Most. Te ezüst sirály, fekete víz – – –

Lassan, méltóságos nyugalommal úszott velünk a hajó a csillogás nyári éjszakában. A bordái, palánkjai, kajütje, valamennyi fa, vas, réz és kóc alkatrészé, egész teste finoman, szakadatlanul, tetten nem érhetően remegett.

Lehajoltam, hogy megcsókoljam Dalma kezét, és ő visszakézből akkorát ütött az arcomba, hogy azonnal folyni kezdett a vér.

– Ugyanaz a belemelegedés nálad, mikor plakátot festesz, s amikor előadásra készülsz? Az írás nem újabb keletű, s ezért erősebb izgalom?

– A festés (s feltehetően a írás is) egyfajta csöndes bombarobbanás, ahogy az író mondja. A festésnél nincs önzőbb, magányosabb, individuálisabb folyamat. Lélektani és fizikai önterror. Újabb és újabb dolgokat vagy kötelel készíteni. A belemelegedés kifejezés számomra jól hangzik, ám nem eléggé pontos, inkább az összpontosítás szót használnám, a szimbiózisok – tőgy leszel, kéz és fejdör. A dolgok valami különös szükségesség szerint kezdenek mozogni. Ha a színpadon

puska van, annak el kell sülnie, de ha neked durranás kell – ehhez puskára sincs szükség. Beszélhetek a festészetről, felteszem, az írásnál is hasonló a helyzet, mégis: tudja csak minden béka a pocsolyáját... A képzőművészek tiszteletben tartják a tudatlanban lebegő talány területét, messze áll tőlünk az interoretátor butaforikus dicsősége. Képzeld el egy kiállítási plakátot, amelyen ez olvasható: „Csak ma este! X festőművész a zseniális Z vezénylese alatt harmincadszor festi le önök előtt a nagy Y képét”. A szalonban pedig csupaszhátú dámák tapsolnak önfeledten.

– Amikor írsz, más kockázatot vállalsz – a hallgatótól, az olvasótól ez türelmet követel meg – az esztétikai gondolkodás mozgását ábrázolandó ehhez feltétlenül új technikára van szükség? Hol érzed maga biztonságban?

– A kérdésed olyan íróhoz szól, aki fest is. Én épp az ellenkező eset vagyok. Egy előadást mégsem lehet összehasonlítani valamely irodalmi szöveggel, semmilyenel, a képzelet bárminemű szökenéseiről is tanúskodják az. Előadásaim vírusként szolgálnak – megpróbálom a befogadásra kész fiatalokat a művészettel megfertőzni. Meg kell azonban mondanom neked, nagyon sokan ellenállnak. Érintetlen polgárok maradnak, kik amikor olyan dolgot látnak, ami nem tetszik nekik, a tudatlan ember kiirthatatlan impulzusával röhögcsélni kezdenek. Ígyekszem bájos Forrest Gump-oknak vagy tévedhetetlenül okos kis buddháknak tekinteni őket. Mit lehet tenni. Valószínűleg üdvözültek.

– Kevés képet lehet szóban kifejezni, kevés mondatot lehet lerajzolni. Hogyan kapod a felvillanást – képből vagy szóként?

– Kitalációkat találok ki, ezek pedig képszerűek. Jóllehet az általam megálmodotthoz képest köztes minőségű még, minden vonás a papíron önmagában már tény (önálló kifejezés), a művészet emberkéje. Létrehozójaként egyedül én tudom, hogy lát-

zólag igaznak tűnik, belül azonban nincsen semmilyen szerv, pusztán csak, mondjuk, vastagbél. Tehát életre alkalmatlan. Van olyan festő, sok is, ki különböző kiállításokon is megjelenik efféle életképtelen emberke-kifejezésekkel, mi több, nem is olyan rosszul meg is élnek belőlük. Az ő dolguk. A kép organikus egysége különbözteti meg a minőségi munkát a látszólagostól.

Van olyan ember, ki szavakat álmodik? A tudat playbackje képekkel dolgozik. Erősebbek a szavaknál. Ha egy asztalra tekintünk, egy pillanat is elég, hogy tudjuk róla: régi, lakkozva volt, szétnyitható. bajor stílusú, magas, hogy szélesebb, mint amilyen hosszú,

hogy fából készült, sőt azt is, hogy valaki belekarcolta V+L=LOVE. Mindezt egyetlen ránézéssel. De ha ezt a szót mondom: asztal – mi történik? Ki-kik elképzei azt, amit látott, minden mást nekem kell elmagyaráznom töviről hegyire. A képi kifejezés a művészetben mégsem áru, amit a Teleshop reklámoz, hogy ha meglátjuk, ajándékba még egy folt-tündér Astonish szappant is kapjunk.

A festő egyidejűleg esztétikai mixer és anatómus, s legjobban ő szenved szörnyen, hogy ha azt, amit létrehoz, kezdik Poligraf Poligrafovcics Sarikovnak nevezni.

– Oly különböző (ön)kifejezési kísérleteid után úgy érzed, megértene? És mikor érzed úgy?

– Nem tudom, mit jelent az, hogy egy művész értsenek. Kérlek, ne kérdezd, mit akarok mondani. Forró teát iszol és megégeted magad. Mit akart mondani neked a tea?

– Mire vágyasz, hogy kérdezzek tőled, míg az „Egyesült Szokások Szervezetének” tiltása alatt vagy?

– Engem nem tiltanak, csak a kiállításaimat. Különben te is, én is – mindannyian az „Egyesült Szokások” tagjai vagyunk. Ez egy aranyos, jótét, a dokumentumok szerint nem létező sereglet-egylete a ténylegesen létező szokásoknak.

– „A” kérdés: Megmagyarázod a „badigárd – badigárda” szóvariáns vízióját?

Idézet egy origamából:

Ez az én badigrádom,
benne van a badi gárda.

– Szokásaidtól megtévesztve és a sietségben persze te is a badigárd szót mondtad a badigrád helyett. A badigrád egyáltalán nincs jelen, következésképpen nincsen semmi magyarázatra szoruló rejtett értelem. Gá-á-á...

„B” kérdés: Ragyogó barát vagy-e, ki nem kér ecetet és sőt? És mit szeretnél mégis?

Idézet egy origamából:

Egész életemben ragyogó barátnőt,
ragyogó barátot keresek.
Fényük már jön,
apróra vágva, akár az uborka.
Tőlem csak ecetet és sőt kérnek.

– Azt hiszem, ilyen vagyok, csak hogy lassan belátom: fényem észlelhetetlen spektrumból való. Egy ismerősömnek van egy bús képű, patyolatlelkű nagy ebe. Az, ha állatot, gyereket, embert lát, rohan rá egyenesen – hogy játsszon vele. Rémülten menekül előle mindenki. Rien ne va plus.

– „C” kérdés: *ha egyetlen fehér lapod van, mit rajzolná rá?*

– Van egy-egy lap ilyen drága papírom, és semmit sem tudok rájuk rajzolni. Félek tőlük. Emlékszem azonban, elsőben, éppen csak megtanultam írni, már őszi falevelekre pingáltam merészen vízfestékekkel, s büszkén mutogattam mindenfelé – a műveimet. Mai szemmel nézve ez volt talán az első bol-

gár happening 1952-ben, a szomszéd-barátnőm nem is lett kurátorom. A kisdéd bátorsága volt a fontos. Óh, hol vagy, Jeanne Clôe, ki, akár egy tündér, világesztétikaivá tettél egy kereskedelmi-postai faktumot?

A végére valami happy end – vagy mistake endszerűség. Jó vagy balvég. Ehhez az ezoterikus (a beavatottaknak szóló) interjúhoz.

Kiderült, hogy nem tudom összeszámolni önálló kiállításaimat, s nem azért, mert nem tudok számolni. Az első kiállításomat végzős koromban (1969–70) a Főiskola Klubjában (ma fotólaboratórium) a Sipka utca 1-ben még a megnyitás előtt éber tanárok ragasztószalaggal lepecsételték. Csak a tábla hiányzott a diagnózissal, s hogy meddig tart a karantén.

Ez tizenöt évvel a grafikatúra és huszonötlet az origamák előtt volt.

Szondi György fordítása

György Szondi
GRAPHEUTURÉ

Графикатура

Иван Едуард Газдов е роден на 2 ноември 1943 г. в Ямбол. Завършва през 1969 г. приложна графика във ВИИИ при проф. Ал. Поплилов.

Постиженията му в областта на най-публичното изкуства – това на плаката, бързо придобиват емблематично звучене. Плакатът в края на 70-те години е функционално натоварен със сатирико-критически елементи и се стреми към свой личен адресат, което прави възможно формално пластичното му доближаване до други жанрове – например тези на т.нар. „изящна“ графика, илюстрацията и карикатурата.

През 1988 г. Иван Газдов ни сблъска с един образен свят, щедро черпещ едновременно от естетиката на плакатната знаковост и поетиката на карикатурата без думи. Почти десет години по-късно, в едно интервю по случай десет годишнината на графикатурата, Иван Газдов я определи така: „Не намирам, че в най-популярното заглавие в дългия цикъл „Нещо е излишно, нещо не достига“ има смислов конфликт. То е по-скоро констатация, вдигане на рамене, реверанс за извинение; мостче, сламка, както искате го наречете, към отваряне на съзнанието на зрителя...” и още: „тук липсва схема, всеки път формата е различна“.

За да направи графикатурите „силуети на самите себе си“, Газдов се отказва от цвета и се ориентира към плътни черни петна с конкретно изрязани контури, но на форми преминаващи отвъд баналната конкретност, т.е. превръщащи една конкретност в друга. Стремящи се към по-широк прочит, към провокация и изненада.

В интелектуален план графикатурите на Иван Газдов са по-скоро визуални проекции, отколкото трафаретни изображения; по-скоро „образ на нещата“, отколкото тяхно изображение. Петното и контурът за тях са само средство, така както осемте нотни знака, ако приемем тях за „музикално изображение“, са само средствата за създаване на музикален „образ“. Графикатурите се стремят да ни върнат градивната мощ на асоциативното мислене, която е вдъхновила далечните ни прадеди да „видят“ в блясъка на звездите фигурите на животните от зодиака. Те са посветени на абстрахиращите усилия и творческата воля на всеки, способен да вижда в облаците цял бестиарий.

Петър Змийчаров

Съдържание

Георги Господинов: България!България! . . .	3
„Балканите – за балканците“, интервю с проф. Вера Мутафчиева . . .	4
Иван Кръстев: Изгубената парадигма . . .	6
Петър Кръстев: Уредбата на Балканите . . .	9
Георги Господинов: Първи стъпки . . .	13
Ивайло Дичев: Балканите – омагьосаният кръг . . .	15
Кръстьо Манчев: За националните стереотипи на Балканите . . .	19
Георги Господинов: Черешата на един народ . . .	27
Хранилището . . .	28
Тайните вечери на езика . . .	29
За леката душа . . .	30
Миглена Николчина: Бяло върху бяло . . .	32
Петер Естерхази: Погледът на графиня Хан-Хан (откъс) . . .	40
Територията на плуващата в съзнанието загадка, интервю с проф. Иван Едуард Газдов . . .	47

Илюстрации: Иван Едуард Газдов

ХЕМУС

Списание за обществен живот и култура

Основано от Дружеството на българите в Унгария през 1991 г.

Издание на Българското републиканско самоуправление

Отговорен издател: Тошо Дончев

Списание то се издава с материалната подкрепа на Фонд „За националните и етнически малцинства в Унгария“

Председател на редакционната колегия: Тошо Дончев

Редакционна колегия:

Светла Къосева: отговорен редактор

Адриана Петкова, Георги Иринков, Дьорд Сонди, Петър Петров, Райна Симеонова,

Росица Пенкова, Сава Сивриев

Секретар на редакцията: Моника Тютюнкова

Оформление: Юдит Калои

Печатница: А&М ВТ

Адрес на редакцията: 1097 Будапеща, ул. „Лоняи“ №41. Тел.: 216-4210

Цена на броя: 150 форинта. Годишен абонамент: 500 форинта

ISSN 1216-2590

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ

България! България!

(броилка)

о – о – о
земното кълбо
кобура на америка
оттам ще ни застрелят
европа еднокраката
с ботуши от италия
сицилианско токче
трак трак трак
къде е с другия си крак

о – о – о
земното кълбо
плешката на африка
песът скандинавия
целият от лед
ай ай ай
как би прецапал с лай
до топлата й плът
но бог не сторва път

о – о – о
земното кълбо
ръф ръф ръф
българия е лъв
пред купичка море
сред океан от кръв
едно-две-три
кълбото се върти
коя страна заплю-
ваш пър-ви ти
пра-вич-ко ка-жи
и не ме лъ-жи

⌞
(така, преди да се родят, душите
си избират родина)

Какви възможности за изследване на България и неговия регион ни дава понятието „хомо балканикус“?

Мисля, че и преди да се наложи терминът „хомо балканикус“ такива възможности за изследване на понятието са съществували – защо не? Вярно е обаче, че желаещи да го изследват не са изобилствали. Това донякъде ще да се е дължало на традиционната неприязън между съседи; всеки от тях се е чувствал твърде различен (по-право по-добър) от останалите, та не е виждал интереса си в търсенето на общи черти между всички балканци, някаква обща характеристика. Естествено времената се променят. Иманентното развитие на Европа вече изисква нацията да проявява толерантност и разбиране спрямо другите. Изисквания, които трябва да почиват върху взаимното им опознаване – не лесен за осъществяване процес. Тук именно би ни помогнало предпоставеното понятие „хомо балканикус“. Оправдава го обстоятелството, че, обективно погледнато, въпреки различия в езика, нравите, религиите и честоменящите се държавни граници в миналото, балканците за дълго са живели и в единни системи – византийската или османската. Тези периоди са допринасяли за взаимосвързването на икономиката им, улеснявали са взаимовлиянията в техния бит и култура.

Имало е на Балканите, особено през XV–XIX векове, някакъв общ живот, който непременно е обусловил и общи човешки черти.

Как се е отразил на балканското развитие вековният сблъсък на религии, култури и народности?

Не би следвало – подведени от категоричните твърдения на националните историографи, да абсолютизираме различията между отделните балкански народи. Тук навярно тези различия са били туширани от общото битие, от всекидневните контакти. Не е обективно оправдано и самосъзнанието на балканците, че тъкмо техният ареал е претърпял уникално множество сблъсъци между народи, култури, религии. Цялото европейско Средновековие е било арена на остри, често съдбоносни конфликти, които в разна степен са ускорявали или забавяли еволюцията на отделните нации. Не бих казала, че Балканите са изтеглили най-тежкия жребий в историята на Европа.

Дефицитът на време в процеса на модернизацията и вечното догонване на развитите

страни не създават ли комплекси на балканеца?

Проблемът с балканските комплекси винаги ми се е струвал доста безоснователен. Дори не съм убедена, че балканците стръвно държат на своето модернизиране, че са се разбързали да догонят развитите страни. Усилната индустриализация на България, бивша Югославия и Румъния през времето на социализма – период на икономически скок за тях – донесе известни плюсове, но и не малко минуси за живота на населението им. Оттогава сме относително скептични, когато стане дума за напън, наложен от поредния скок.

Бавното живеене има своите предимства. Ако човек посвети годините си, за да постига и още постига, той служи другиму (на обществото, ако щете), но не и на себе си.

В историческото минало можем да намерим обяснения за много неща. Какво е неговото въздействие върху бъдещето? (Има ли такова въздействие?)

Разбира се, че миналото се отразява върху актуалността на всеки народ. Не е трудно в случай, че разсъждаваш обективно, да откриеш следите му в днешния ден, проекцията му върху бъдещето на социума. Но неразумно, несъвременно намирам, когато отдаваме твърде голямо значение на историята си, когато й позволяваме да определя нашия менталитет и житейска философия. Неудобно е да го изрека, но, бидейки историк, винаги съм воювала против влиянието на историята над съвременните ни идеи.

Най-големи права всъщност има актуалността, стратегията за утрешния ден.

Познават ли се достатъчно балканските страни помежду си? Каква е ролята на науката, на образованието и на медиите в това отношение?

Балканските (и не само те) народи твърде слабо познават „другия“. Наслоени предразсъдъци, някакво високомерие, умствен мързел най-вече са причина за това. Колко по-лесно е да отречеш, отколкото да се впуснеш в опознаване. За което всъщност са налице съвсем всички възможности през нашето, богато на информация време. Но съм убедена, че интензивните сега икономически и културни връзки между балканските страни, доскоро противопоставяни от Студената война, непременно ще оживят и необходимостта да се познаваме взаимно. Забелязва се видимо, че този процес вече е в усилен ход.

„Балканите – за балканците“

**Интервю с проф. Вера
Мутафчиева**

Започна в нашите училища изучаването на балкански езици, докато в миналото тук се учеха само западни. В течение на дълго време и въз основа на пазарните свободни отношения (които вече образуват безмитни зони, двустранни проекти в инфраструктурата) се налага интересът към съседа.

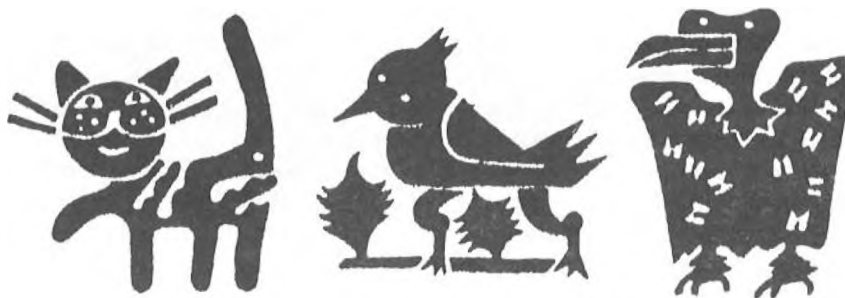
Каква е вашата визия за Балканите на прага на XXI век?

Надявам се – макар, да се боя да го повярвам, – че най-после изкуствено поддържаните вътрешнобалкански конфликти ще угаснат. Та те най-малко са в интереса на балканците! Ако светът ни остави на мира, изключено е ние да не се опитаме да изградим някакво взаимно разбирателство. Лошото е, че европейската политика по

традиция поддържа тлеещи огнища на напрежение тук. А пък тук винаги се намират политически сили – сиреч платена чужда агентура, – която да обслужва такива стремежи отвън.

Би ми се е искало тъкмо това: XXI век да бъде за идеята „Балканите – на балканците!“ Понеже съм сигурна, че интелектуалният потенциал на „хomo балканикус“ никак не е за пренебрегване. Може би в това е и бедата ни; силният интелект е безусловно индивидуалистичен, той не води към единно действие, а се осъществява сам за себе си. По тази причина балканецът просперира бързо и ефективно в чужбина, а не у дома, където има да се развива пак всред индивидуалисти.

Въпросите зададе Светла Кьосева

Годината е 1922-ра. Изминали са по-малко от пет години от края на „голямата война“ (Първата световна). Европа търси измеренията на новия мир и се опитва да забрави кошмара на военните години. На 22 декември през същата 1922-ра професор Робърт Сетън-Уотсън, известен историк и автор на „The Rise of Nationalities in Europe“, изнася тържествена лекция, озаглавена „Историята като политическа сила в централна Европа“ в Лондонския университет. В онези предвиеградски години историята на Централна Европа е историята на „земите, които са били част от бившата Австро-Унгарската монархия и балканските държави без Гърция“.

Годината е 1993-та. Изминали са по-малко от пет години от рухването на Берлинската стена и края на „студената война“. Западът търси измеренията на новия световен ред и се опитва да се отърси от умората, връхлетяла го след победата. През лятото на същата тази 1993 година американското списание Foreign Affairs публикува статията на известния харвардски политолог Самуел Хънтингтън „The Clash of the Civilizations“. Статията е резултат от изследователски проект върху променящите се параметри на сигурността и американските национални интереси.

На пръв поглед общото между почти забравената лекция на Сетън-Уотсън и истерично дебатиранията статия на Хънтингтън е единственото обстоятелство, че и двете са написани на английски. А иначе Сетън-Уотсън е англичанин, а Хънтингтън американец, Сетън-Уотсън е историк, а Хънтингтън политолог и стратег. Сетън-Уотсън говори пред институция, родена от края на Първата световна война – катедра по история на Централна Европа в Лондонския университет, а Хънтингтън публикува в институция, която има своя принос за спечелване на „студената война“ – списанието Foreign Affairs.

Изкушението да прочета паралелно Сетън-Уотсън и Хънтингтън се роди от интуицията, че това, което свързва двата текста (освен английския език), е общият проблем, пред който са изправени, а именно „Как е възможен и възможен ли е нов световен ред, изграден не върху идеята за „баланс на сили“ и „сфери на влияние“, а върху идеята за универсален хуманизъм?“ Възможен ли е Уилсъновият световен ред, който през 20-те години се възплъщава в Лигата на нациите, а през 90-те години добива очертанията на ангажирана американска „ideal politic“? За да отговорят на този „дяволски“ въпрос, и Сетън-

Уотсън, и Хънтингтън са принудени да открият ключа към Балканите. Седемдесетте години, които ги делят, са направили много, за да „объркат“ допълнително региона, но въпросът е останал същият. И през 20-те, и през 90-те години на XX век поствоенната парадигма е възможна единствено като интерпретация на балканския

конфликт, като разгадаване на Балканите като „другата Европа“, „Балканите“ са пациентът, чиито изследвания трябва да покажат колко дълго ще живее мирът. В статията си „Русия като подсъзнание на Запада“ експертът Борис Гройс твърди, че в Русия няма психоанализа, за-

щото самата Русия изпълнява ролята на подсъзнание на Запада. В рамките на нашия анализ Балканите са подтиснатото подсъзнание на европейския мир, на идеята за справедлив световен ред. Те са подземие на Кустурица, в което войната никога не престава. Световният ред е укрепен върху това „подземие“. Изграждането на стратегия по отношение на Балканите е тестът за всеки световен ред. В европоцентричното въображение на Сетън-Уотсън Балканите са единственият тест. В глобалната картина на Хънтингтън те са само един от тестовете, но и в двата случая става дума за стратегия за бъдещето.

Проектът на Хънтингтън

Това, което отличава Хънтингтън от повечето западни анализатори на света след края на „студената война“, е отсъствието на триумфализъм. В аналитичното му въображение краят на един конфликт е само началото на друг конфликт и в този смисъл краят на „студената война“ е колкото радостно, толкова и тъжно събитие.

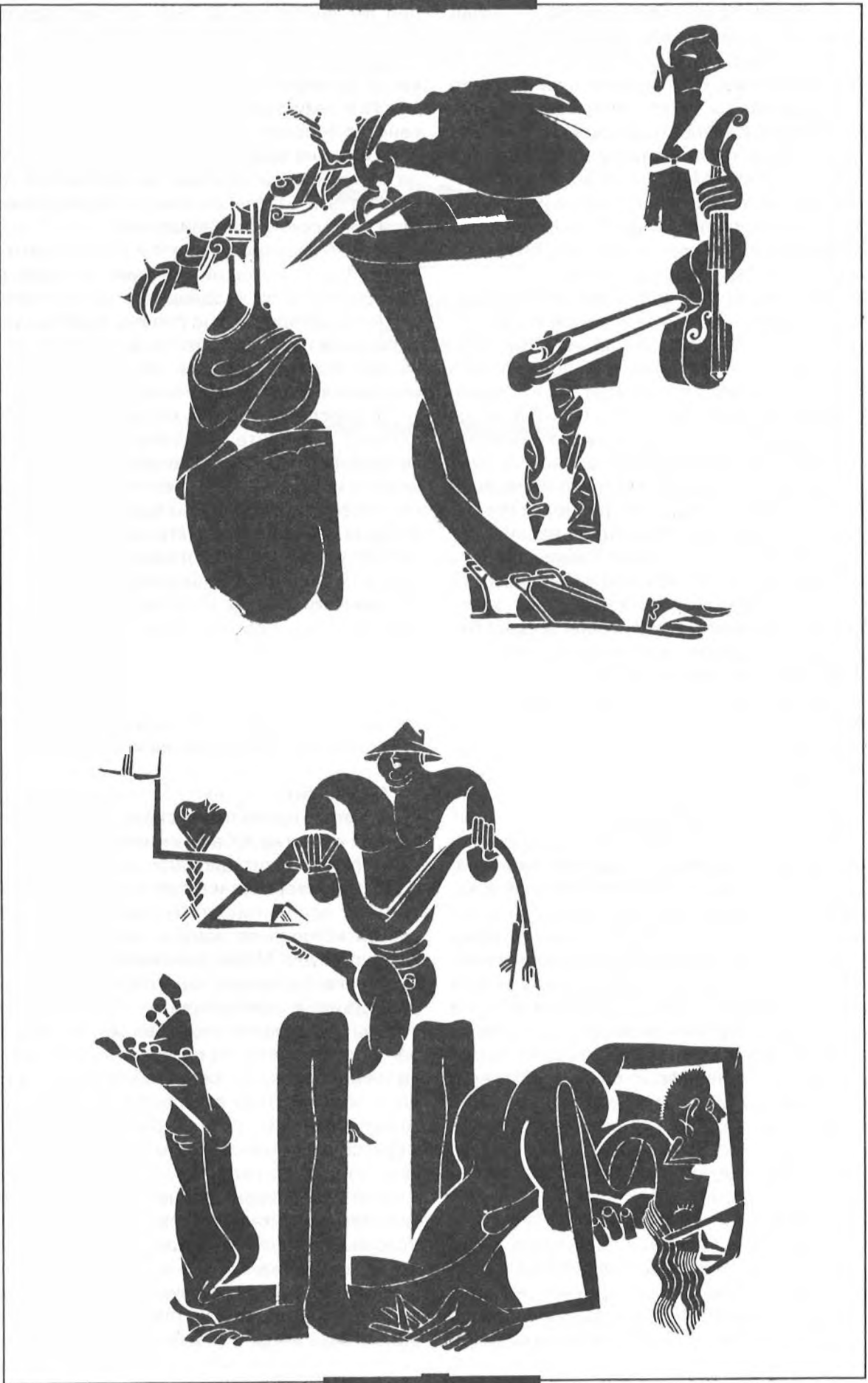
Вдъхновението за „Сблъсъкът на цивилизациите“ е невъзможността на Запада и на САЩ в частност да се справят с победата. В анализа си на конфликта в Босна това, което ужасява Хънтингтън, е не „етническото прочистване“, а решението на американската администрация да бъде част от конфликта и да се опитва да изгради „мултикултурна“ държава в Босна.

По същество дебатът около статията, а после и книгата на Хънтингтън, се превърна в интелектуален и политически проблем не защото идеите на харвардския професор са нови или революционни, а защото „Сблъсъкът на цивилизациите“ беше разчетен като това, което той в действителност е – policy paper, стратегия за очертаване границите на американския ангажимент. Четен

ИВАН КРЪСТЕВ

Изгубената парадигма

Балканите, това са другите

като policy document, а не като професорска книга, „Сблъсъкът“ представлява откъс от Уилсъновия проект за политически ред извън политиката на сфери на влияние. По същество цивилизациите на Хънтингтън са просто новите сфери на влияние, в които ключовите държави ще упражняват своя контрол. В това преформулиране на real politic от XIX век сферите на влияние са дефинирани не през мощта на различните регионални (цивилизационни) суперсили – Китай, Япония, Турция, Русия, а през риска, който глобалният хегемон (САЩ) отказва да поеме.

В перспективата, в която ме интересува, стратегията на Хънтингтън за оттегляне в границите на собствената цивилизация определя Балканите като място без онтология. Подобно бивша Югославия те винаги се разпадат по културно-цивилизационните си шевове. Балканите са мястото на невъзможната идентичност. Балканите са или другите, или нашето минало. В този смисъл Балканите разкриват второто измерение на проекта „Хънтингтън“, измерение, което по аналогия с миналия век може да се нарече „цивилизационният концерт“. Именно зони като Балканите, Русия, която отговаря за православната цивилизация, САЩ и Европейският съюз, които отговарят за западната цивилизация, и една бъдеща ислямска Турция, която ще отговаря за част от ислямската цивилизация, ще трябва да намират общия „тон“ и да намират компромиса. Великите цивилизационни сили ще живеят в един многополярен свят, а малките държави ще се окажат заточени в цивилизационни гета.

Проектът на Сетън-Уотсън

Стратегията на Сетън-Уотсън е стратегия за свят без сфери на влияние, стратегия за познаване на „другия“. В далечната 1922 година, когато утопията за справедлив световен ред е изместила кошмара на военния хаос, според Сетън-Уотсън регионалните изследвания са тези, които могат да позволят мир и да дадат живот на Лигата на нациите. Създаването на катедра по „История на Централна Европа“, а и регионалните изследвания въобще, не са толкова академичен, колкото политически проект. „Експериментът с катедрата по централноевропейска история има две страни – едната е чисто академична и почива върху научния и критичен анализ на историческия предмет, другата е в сферата на практическата политика.“

Тази практико-политическа страна на историческото изследване се свежда до въпроса за една универсална историческа гледна точка. За една универсална политическа херменевтика. Ако в предвоенния период историческото знание е или част от познаването на собствената си импе-

рия (Великобритания), или част от държавната политика (Германия), то след войната въпросът е възможно ли е да има историческо познание, което да служи на идеята за „Лига на нациите“.

„И в тези тъмни времена, така добре осветени от великия идеал на Лигата на нациите, историкът не може да бъде обвинен в пропаганда, ако той честно приема, че цялото е по-голямо от частта и затова логично интернационалното стои по-високо от националното.“

Именно в дефинирането и създаването на такава гледна точка английският историк вижда възможността за създаването на ненационалистическа история, нещо повече, подобен универсализъм е необходимото условие за новия мир. Историческото познание според Сетън-Уотсън има мисията на peace keeping force.

В перспективата на създаването на такава история Балканите, а и цяла Централна Европа се оказват пределното предизвикателство. И не защото историята на Балканите е друга, различна, зловеща, а защото на Балканите политика и история се преплитат както никъде другаде. „Миналото е ключ към настоящето – пише Сетън-Уотсън – това е вярно за всяка страна и за всеки исторически период. Настоящото е ключ към миналото – това е истина, която важи за Централна и Югоизточна Европа.“

Именно новото знание, което регионалните изследвания ще дадат, според английския професор е това, което ще интегрира Балканите и ще обезвреди бъдещ европейски конфликт.

Провалът

Кризата на политическото въображение на Запада в края на XX век е именно невъзможността да бъде институционализиран дискурс, който да мисли историята и политиката на Балканите в тяхната преплетеност. Балканите живеят със своята история по начина, по който героят на „Ъндърграунд“ Марко слиза в подземие. Историките на Балканите са политици, а пациентът (Караджич) е психоаналитик. Провалът на проекта за „регионални изследвания“ не като познаване на историята на региона, а като познаване на начина, по който се прави история на Балканите, обрича новия световен ред на песимизъм. Цивилизационното гето на Хънтингтън легитимира сферите на влияние като културна, а не като властова реалност. Но в същността си „Сблъсъкът“ е провалът на проекта за политическа херменевтика, заложен в лекцията на Сетън-Уотсън. В този смисъл упреците към Хънтингтън, че не дефинира какво е цивилизация, изпускат най-важното: Другата цивилизация започва там, където войниците ни не бива да отиват, и културологията е въпрос на военни изследвания.

Напасването

През изминалите пет години се появиха три филмови експеримента, обясняващи на света какво всъщност са Балканите: „Погледът на Одисей“, „Ъндърграунд“ и „Преди дъжда“. Макар че говори ли се за Балканите, обикновено става дума за съвсем други неща. А пък когато се прави филм за Балканите, това не е филм, а метафора, образна притча към някой от наративите, обясняващ Балканите: на документалния телевизионен жаргон това се нарича „напасване“ – монтажни кадри покриват къртината така, че разказаната история да излезе свързана.

В „Погледът на Одисей“ Пътникът тръгва, за да проучи една останала непроявена лента на кинодокументалиста Манакиас, живял в началото на века. Главният герой обикаля всички балкански страни, докато накрая стига в обсаденото Сараево, където най-сетне успява да прояви лентата, но като я проектира, се оказва, че върху нея не се вижда нищо. Естествено, филмът е скучен, в продължение на три часа изрежда балканските стереотипи, последователно внушава на многууваемота публика, че по тези места културата е съществувала, докато не изритали гърците отвсякъде, че след това животът потънал в невъобразим хаос и варварщина. Но това са само слабостите, които най-много бият на очи. Детинската поука е такава: заедно с лентата завинаги е унищожен „ключът“, който би могъл да разкрие тайната на някогашните мирни и мултикултурни Балкани, идилията не може да бъде възстановена.

Ангелопулос – естетизираната история

Споменатата лента всъщност не се появява, защото никога не е съществувала, или ако я е имало, ще да са я снимали западнци. Понеже Балканите – както впрочем се вижда и от задълбочената историческа разработка на Мария Тодорова „Да мислим Балканите“ – са създаден на Запад образ, който внушава усещане за другост. В местните езици думата „Балкани“ няма особено значение, а още по-малко съдържа алюзии за общност или солидарност. Жителите на региона ни най-малко не се самоопределят като „балканци“, ако все пак го правят, то тогава това не са балканци, а европейци, тъй като приемат едно дошло отвън определение, което е означение за „другите“. Донякъде са възприели този външен образ, схващат го като едно от предявенията към тях очаквания, дори са се приспособили към него. Но не дотам, че с „балкански поглед“

да могат да снимат филм, призван да стане ключ към по-късната им история, това би означавало, че тези отвътре са сменили местата си с онези отвън: абсурдното положение, при което вътре съзнателно изграждат автопортрета си, равнявайки се по „другите“ отвън. Ала и дума няма за подобно нещо – върху лентата не се вижда ни-

що, защото не съществува балкански автопортрет. Тео Ангелопулос е живял на Запад достатъчно дълго, та Балканите да станат за него увлекателна история, която „напасва“ със собствените си спомени. Когато гледаме „Погледът на Одисей“, виждаме метафора, която стои извън представите за истина или

фалш (лъжа): за него това са Балканите, според него думата е за гърците, *той смята*, че това място си е било поначало спокойно, т.е. че е достатъчно миналото и историята да се ретестизират, за да се роди една нова история. Гледната му точка по същество е в тон с достойния за уважение проект на Сетън-Уотсън – търси историческо и културно-историческо обяснение на събитията, предполага се, че за това съществува някакъв ключ, който се е изгубил, но щом веднъж се намери, нещата – по принцип – могат да се оправят. Всичко това е една наднационална представа: историческото познание изпълнява ролята на *мироотворяща сила*, а настоящето на Централна и Югоизточна Европа, както казва и британският учен, е ключ към миналото.

Манчевски и Кустурица – естетизираната антропология

Другите двама значими режисьори на балканското кино – Емир Кустурица („Ъндърграунд“) и Милчо Манчевски („Преди дъжда“), също живеят доста далеч от родината – Босна, съответно Македония – за да могат без скрупули да „напасват“ историите си. И двамата говорят за едно и също, Манчевски по-умело и завоалирано, Кустурица брутално и открито афишира съмнителното се кредо. И двамата представят Балканите като нещо друго: мистика, традиция, ритуал, които човек – освен живеещите тук – не може да разбере, значи не може и да ги промени, затова е най-добре всеки случаен натрапник да си се върне там, откъдето е дошъл. И с това вече буквално цитира Хънтингтън.

Манчевски се стреми към политически коректен тон. Според него, и от двете страни на почукващия на прага албанско-македонски етнически конфликт, има и добри, и лоши, само че – твърди режисьорът – в този регион насилието е природ-

на стихия, всичко се повтаря с кръгооврата на природата: идва ли му времето, хората си прерязват гърлата. Самото време във филма се държи по възможно най-подвеждащ начин: времето, протичащото на Запад по права линия, на македонски терен се препъва и определени събития се случват по-късно, от появилите се за тях фотографии върху масата в един лондонски апартамент. Това, разбира се, е дребен проблясък, човек го осъзнава, едва когато многократно изгледа сцената на видео, но е там, както и стенният надпис в Лондон, според който: „Времето никога не умира, кръгът не кръгъл“. При него миротворящата сила вече е конкретизирана. На екрана от време на време се явява някоя синя каска, но тя или съзерцава многозначително кръжащите в небето лешояди, или се занимава със събирането на труповете.

Светът само се зачуди на филма на Манчевски, а Кустурица получи в Кан „Златната палма“, в Централна Европа сринаха филма му със земята заради просръбските възгледи на режисьора, а в Югоизточна Европа го възхваляха до небесата всички, които на фона на безбройните стереотипи, получиха шанса да се полюбуват на собствения си автопортрет. В „Ъндърграунд“ шокиращото е как режисьорът забърква в гъста и лепкава каша заетите от психоанализата свръх-и под-съзнание, двупластовото митично пространство на балканския фолклор (общо взето, с богомилско-гностичен произход) и идеята за „симулакрума“ на Бодриар. Това привидно софистицирано до крайност видение, разбира се, нито за миг не възпира режисьора да нарече, без да му мисли, словенците, хърватите и отчасти мюсюлманите фашисти.

На Кустурица и през ум не му минава да се прави на светец, постоянно подчертава в интервюта, че това е неговият субективен свят, който действа според „човешкото, биологичното време“, следователно няма място за чужди, далечни на местния дух гледни точки, като политическата коректност. Много по-важно е да се внуши на външния свят метафората на многопластовия, произвеждащ на всички нива симулирана действителност, свят. В подземния свят хората живеят извън времето, но мирно, и вярват, че там горе още е война, а горният свят, симулиращ безкласово щастие, паразитира върху спомена за войната. Когато двата плана се отварят един към друг при една случайна експлозия, горните тъкмо снимат филм за някогашния героизъм на долните. Срещата на двата симулирани свята завършва с гротескно и безсмислено кръвопролитие.

В третата част на филма вече не се разказва за фалшивото съзнание за война, а за самата война. Тук окончателно се отрицва мистично-

призрачният ад. Актьорите се придвижват през един кладенец между отделните светове, както в народните приказки, воали пренасят съобщенията през отделните нива, най-малкият син (дете на природата, чиста душа) отмъщава на брат си, масовия убиец, а по-късно търговец на оръжие. Междувременно става ясно, че големите градове на Запад са свързани помежду си с подземни коридори, по които светът заговорничи срещу Югославия, присъствието на сините каски не е просто символ, тук те са най-зловещите демони на западния подземен свят – събират пари от босненските бедняци.

Войната, която Кустурица също сравнява с природно бедствие, протича едновременно на всички нива на съзнанието и пространството. В неговата история това е нормалното състояние или – както твърди Хънтингтън – единият конфликт свършва, само за да отстъпи място на друг.

С естетизирането на антропологията Манчевски и Кустурица „напасват“ балканската история на Хънтингтън, представят региона като предварително очертан в пространството и времето резерват. Очевидно това са не просто филми, а метафори, родени да манипулират. Но и така въздействието им е изключително, тъй като, успеем ли да ги изчистим от митично-приказния бурен, са до известна степен достоверни, та нали ежедневните наблюдения потвърждават именно различията между цивилизациите. Тук отношението на хората към закона е друго (вендета, саморазправа), други са понятията им за време (закъсняват), едно споразумение само маркира определени задължения (ненадеждни), не са лоялни и към държавните институции (не плащат данък), семейно-племенните връзки омотават обществото (корумпирани са), друга е стойността на живота (избиват се за нищо), и т.н. Горедолу това вижда Западът, толкова му е достатъчно, за да го побият тръпки и да избере най-простото решение: да се оттегли, и по-късно да се върне в рамките на някоя експедиция, ако му се прище да види *in vivo* собственото си минало, както са правели англосаксонските пътешественици в края на миналия век, или както Кустурица в първите няколко кадри на „Аризонска мечта“ мислено ни отвежда при ескимосите, за да почувстваме по-добре дивите, ала неопетнени мечти на истинския (необременен) човек.

Резерватът

Всичко би било точно така, разбира се, ако съществуваше резерватът Балкани. Само дето Хънтингтън е забравил, че означеното с тази дума е създадено изцяло от Запада. Когато казва, че не си струва да се насилва либералната демокрация там, където традиционната среда се

съпротивява толкова силно, не мисли, че тази „традиционна среда“ е формирана от пренесени от Запада идеи по време на закъснялото и проявило се в доста уродливи форми просвещение. Тези общества се съпротивяват на модернизацията не защото „късно са се освободили от чуждото владичество и се състоят предимно от бедно селячество“, както си въобразява Александър Джилас, а понеже местната интелигенция е наложила на обществото преждевременно дошлите от Запад идеи под формата на национални доктрини и политически програми и по този начин се е оформил автопортретът на „балканците“, всичко, което следва, оказва влияние именно в такъв контекст. Предишните проекти за модерност се сблъскват с актуалния стремеж за модернизация в наше време.

Най-краен и затова най-добър пример е Турция, където Ататюрк е успял толкова ефективно да внуши на многонационалните жители на империята, че всички са турци, които живеят в собствена национална държава, че и до ден днешен, въпреки проточилата се от години гражданска война, не може да се намери нито една политическа сила, която да осведоми обществото: „сред нас живее едно малцинство, на което

биха могли да се дадат елементарни права“. Когато Ататюрк с огън и меч наложил републиката, демокрацията, светската държава и национализма, това му се струвало достатъчно за съвременна Турция и не помислил, че някога критериите за европеизъм ще се променят.

В метафората „Балканите като резерват“ най-кофтият трик е, че отдавна бракуваните идеи на европейския модернизъм се пробутват на Запада като закостеняла местна традиция. С тази заблуда Хънтингтън написва своята стратегия за Балканите, Кустурица и Манчевски я „напасват“ разбираемо, а белградският и скопският бюджет финансират осъществяването. Или: белградският и скопският бюджет помагат на Кустурица и Манчевски да уредят резервата, а Хънтингтън, поучен от това, е създал стратегическата си концепция. Или... но това всъщност няма значение, тъй и тъй никога няма да стане стратегия за световното устройство. Обаче пък се сдобихме с класическия модел на албанските пирамиди – спечелиха и онези, които ги измислиха, и онези, които ги пропагандираха, и противниците им, само дето участниците в тях се изпо-застреляха.

Превод от унгарски: Стефка Хрусанова

Първи стъпки

Вероятно за да започне отначало, той отиде да живее сам на един остров и се застреля.

Робърт Кувър, „Начала“

* * *

Първото ми познание за отвъдното ме озари в селския клозет. Топло и усамотено място в самия край на двора, зашумено и изолирано от светската суетня. Вторачвайки се през дупката на клозета, един ден видях тартара. Оттук, през този мрачен отвор, водеше пътят надолу, към гмежта, към геената огнена. И как бавно летяха големите зелени мухи, тези Луцифери на отвъдното, проблясваха за миг на светлината и се спускаха долу.

Отгоре, през разредените керемиди и тежки паяжини, се виждаше небето, а отдолу, точно под мен, кипеше пъклото. И смъртта се обясняваше от самосебе си. Небето си прибираше душите през керемидите, а телата цопваха в тартара. Това беше естеството на отвъдното.

Седях над дупката и не усещах гнъс. Бях треснат от прозрението, че тартарът, където според баба ми всички щяхме да идем един ден, се намирал съвсем близо, в двора, досами къщата ни.

И ние ходехме там всеки ден.

* * *

Отрано бяхме захранвани с тайните на писателския занаят. И като че ли естественото място, където това трябваше да се случи за първи път, беше кварталната закусвалня, в която баща ни ни поръчваше всяка сутрин шкембе-чорба и лимонада. Масите – квадратни, мушамите – прогорени от цигари, шуберът – мазен, а стъклата – запотени от горещата чорба, която всички шумно духаха и сърбаха, с много оцет и чесън. И там, върху синя плексигласова табелка на стената, прочетох за първи път: „Писателите са хирурзи на човешката душа. Те трябва да изрежат от нея всичко гнило и разложено.“ Какво искаше да каже точно тук тази табелка? Сричах я всеки път докато сърбах чорбата си. Една лъжица – „хирурзи“, една – „гнило“, още една – „разложено“...

Особен вкус имаше тази чорба.

* * *

За пръв път чухме „Кармен“ и „Малка нощна музика“ на вратата на една наша съученичка, изпълнени от електрически звънец, донесен от баща ѝ, който пътуваше с тирове в чужбина. Бяхме в първите класове на основното училище и люто завиждахме на съученичката и баща ѝ. Чужбина за нас беше отделна държава, като Франция и Италия, само че далеч по-привлекателна. Само там имаше такива електрически звънци, цигарени дъвки и дълги колкото лакът шоколади. Родителите ни обясняваха, че в чужбина пък си нямали нашата природа и кисело мляко. Но на нас природата и киселото мляко не ни бяха вкусни.

* * *

За пръв път видяхме Айфеловата кула като сувенирче с малък термометър за стайна температура и затова вицът за оня българин, който сблъсквайки се с истинската Айфелова кула, дълго обикалял и търсел термометъра ѝ, още не ни беше смешен.

Възприемахме венецианските гондоли като нощни лампи с мелодии, а Акропола като порцеланов пепелник само за гости.

Всички притежаваха по една „Мона Лиза“ в спалнята, „Тайната вечеря“ в хола и натюрморти с плодове и разрязани дини в кухнята.

Златен век за общата ни култура.

Затова с такъв мерак прегърнахме после Бодрияр и „предшествието на симулакрума“. Нямаше вече защо да ходим до Айфеловата кула – още едно копие, без термометър.

Няма друг европейски регион, така ревностно устремен към модерното и готов да направи от миналото си *tabula rasa*, за да навлезе в бъдещето. За сравнение, Руската империя също се опитва да преодолее историческата си изостаналост, ала нейните елити още през XIX век създават мощни идеологии в защита на специфичността на Русия, проповядвайки свой собствен път към модерността. Това, което прави впечатление на Балканите, е консенсусът, който съществува относно облагите от модернизацията от западен тип и стремежът да заприличат на наричаните по-рано „цивилизовани“, а днес просто „нормални“ народи. Турция е навярно най-драстичният пример на радикална вестернизация: в рамките на едно десетилетие Мустафа Кемал промени не само политическите и религиозни схващания за държавата, а и азбуката, облеклото, отношението към жената и употребата на фамилните имена, далече надминавайки своя предшественик Петър Велики.

Ако историческата изостаналост е очевидна и имитацията на опростения цялостен модел няма алтернатива, тогава модернизацията се превръща в надпревара, възнаграждение за която е признанието, получено от любимия Запад. Съседите стават съперници, все по-опасни, защото имат същите муниици: вековно минало, исторически несправедливости, които чакат решение, население, готово на всичко.

Импортирането на модела на Балканите е привилегия на балканските елити. За разлика от Русия, тук отечествената партия никога не е равна по сила на прозападната: един импортиран модел се противопоставя на друг. В случая с България моделът на руската армия си съперничи с френската администрация, австрийското образование с германската техническа мисъл. Така става разбираемо защо комунизмът имаше такъв успех на Балканите: той предлага цялостен имитационен модел, даващ проста и ясна формула за преход към модерността – от селото към града, от семейственост към автономност, от бедност към масово потребление. В този смисъл, той се оказва по-успешен от германския или италианския тоталитарен модел от трийсетте години, оказали влияние в много от балканските страни: докато последните укрепват съществуващата социална йерархия, то комунизмът предлага утопията за социално издигане, позволявайки на последните да станат първи, тъй като управляващият комунистически елит се

крепи не на икономически, а на политически основи, т.е. зависи не от стабилните социални форми, а от ситуацията.

Преодоляването на човешката агресивност, произтичаща от завистта към ближния, е една от целите на монотеистичните религии. „Отмъщението е мое“, предупреждава Бог в Библията, създавайки по този начин монопол над насилието, същият, който по-късно възприема модерната държава. Нито монотеизмът, нито националната държава не успяват изцяло да се наложат на Балканите и насилието продължава безпрепятствено да се шири в публичното пространство:

югославската война показва, че комшията може лесно да се превърне от обект на любов в обект на омраза, както това става и в любовните връзки. Комунистическият социален мит се захранва от свободните валенции на агресията и завистта, канализирани от идеологическия апарат. В сталинската ера основополагащо е убежданието, че всеки може да бъде наказан – дори и най-високопоставените обществени фигури могат да загубят всичко и да попаднат в трудовите лагери, по този начин практиката на „изобличаване“ дава власт и в ръцете на последния пролетарий. Този тип езическа етика се базира едновременно на трансцедентното и на иманентното: институцията, която следи делата на хората, сиреч, службата за сигурност, е част от обществото и в същото време не е част от него, доколкото нейната дейност се опира на легендата, а не на рационалното знание. В известен смисъл идеята на Огюст Конт за построяване на ада, тук на земята, е реализирана дори по-ефикасно от която и да било религиозна доктрина, тъй като е реален и материален. Адът на арестите очевидно играе своята роля за поддържане на морала през периода на свирепата модернизация, макар че не съумява да разреши въпроса за насилието; вместо да остави отмъщението на бога или след смъртта, гражданинът е приканен да налива катран в казана, в който се пържат осъдените. „Революционната бдителност“ е естествената метаморфоза на амбивалетните чувства по отношение на съседа; комшията все още не ни е станал ближен.

Край на терора, стабилизирането на режимите, установило корпоративни и традиционни форми на унаследяване на властта, както и застоят на миграцията към града от следвоенния период на икономическа експанзия, през седемдесетте години пресичат антропологическото

ИВАЙЛО ДИЧЕВ

Балканите – омагьосаният кръг

захранване на комунизма: местата са заети, rien ne vas plus – съобщава крупното на историята. Оттук нататък агресията, която вече не е канализирана от класовия кодекс на омразата, намира други форми на изява. Чудно ли е при това експлозията на насилие на Балканите: етническо и религиозно, политическо и идеологическо, криминално и институционално.

В този смисъл комунистическият опит е крайъгълен камък в разбирането на Балканите. Режимът тук бе – и все още е – много по-популярен отколкото, да речем, в средна Европа. В балканските страни практически не е имало съветска окупация; през различни периоди Югославия, Албания и в известен смисъл Румъния дори се откъсваха от Москва, така че чуждата окупация дори не би могла да служи за оправдание.

Индустриализацията промени демографския облик на Балканите много повече отколкото в централна Европа или дори в Съветския съюз: например, в България селячеството е било 80% от населението през трийсетте години, и едва 20% през осемдесетте. Огромното мнозинство градеше живота си, подведено от комунистическия блян за колективно спасение чрез саможертва и дисциплина. Хората се чувстваха задължени на Партията, която им „даваше“ работа, жителство, образование и т.н. В центъра на тази всеобхватна признателност, блокираща свободната воля и действие, стоеше партийният лидер, съчетал в себе си патриархални, комунистически и националистически черти. Така Енвер Ходжа стана „Чичо Енвер“, неформално Живков бе наричан „Тато“, и т.н. Цената на този здрав консенсус, в който десиденти почти не фигурираха, бе проектирането на агресията навън, върху образа на неприятеля, което се оказва в унисон с културните образци на региона. Националният консенсус и досега почита много от свещените табути: в Сърбия не бива да се поставя под съмнение, че Косово е люлката на сърбизма, в Румъния – че румънците са латини, в Албания – че албанският народ е поне толкова древен, колкото гръцкия, в България – че македонците са българи, в Македония – че никога не са били българи.

Идентичността на Балканите винаги е натрапена: трябва да си такъв, какъвто е казано, че си. В етимологическия смисъл на идентичност – *idem*, „това е“; сочат те с пръст, ти на свой ред, сочиш другите. Балканците не са това, което предшестващата ги традиция им е предала чрез поколенията, тъй като са готови да скъсат със срамното минало и да се втурнат в модерността: те са това, което съседите казват за тях: ето защо борбата със съседите е един вид борба със самите себе си. Наистина позорната традиция – Отоманска, фашистка или комунистическа – подтисната от порива *tabula rasa* довежда до много

по-подчертано „измисляне на традицията“ (по изразу на Хобсбаум) отколкото в останалите части на континента: символични победи във войни за имена, герои и митове бележат този процес на измисляне.

Комунистическата модернизация бе наложена отгоре и се опираше на разклонен държавен апарат. Дори и в некомунистическите страни на региона тежестта на държавата в сферата на икономиката, образованието и културата е много по-голяма, отколкото в останалата част на континента. Националните държави тук бяха изградени в твърде кратки срокове и кохезията на мултикултурните територии настъпи в резултат на военната повинност и задължителното разпределение на учители и лекари на работа в провинцията. Тъй като нямаше достатъчно време за довършването на този процес, комунистическите режими трябваше да го продължат. Оттук идва и противоречието на балканския комунизъм: от една страна създава национална територия, от друга се опитва да я надскочи, установявайки транснационална система на обмяна на територията на съветския блок, от една страна следва схемата на XIX век, от друга – тази от XX. Всички комунистически режими на Балканите стават рано или късно националистически, но дали този национализъм, който характеризира политическата сцена на региона, е от класически тип? Изглежда по-скоро, че модерният национализъм на югоизток е част от надпреварата за европейска интеграция, по-скоро медиен феномен на глобализираната световна сцена, отколкото искрено спонтанно чувство. Замислим ли се, войната в Югославия, падането на комунизма в България, Румъния и Албания даде възможност на стотици хиляди да емигрират, вместо да се гордеят от триумфа на освободените си национални държави.

Комунизмът, по парадоксален начин, рухна в резултат на предреченото от Маркс отмиране на държавата в постиндустриалната епоха. Ускорената обмяна на информация и капитали направи дългосрочните инвестиции отживелица; митът за бляскавото бъдеще рухна и повече нямаше нужда от ръководната роля на Партията-държава, която знаеше пътя към него. Неолибералната ера на Рейгън и Татчер бе съпроводена с масова приватизация, капиталът се измъкна от държавния контрол и намаляха обществените разходи: това всъщност означаваше самоубийство на държавата на Запад, която повлече в гроба със себе си и комунизма.

Процесът бе още по-драматичен на Балканите, където държавата е гарант не само за политическото единство, а и за моралния интегритет и хомогенността на страната. Празнината, останала след падането на държавните институции,

*ivan edvard
Gitzler*

GRAPHIC ARTURE

GRAPHIC ARTURE

трябваше да бъде запълнена с нещо в този непредсказуем свят. Въпросът е дали тези държави ще се върнат към религиозния и националистическия фундаментализъм, за което има няколко печални примера, или формациите на гражданското общество ще овладеят контрола над обществото?

***

Любопитното е, че въпросът за специфичните особености на балканския комунизъм се появи чак след рухването на комунизма. През периода на студената война тези режими изглеждаха доста различни – като започнем от югославското самоуправление и свършим с албанския ортодоксален комунизъм. Различаваха се не само моделите и идеологиите; конфликтна бе политическата ориентация на страните – Югославия се противопостави на съветския блок след 1947 г., Албания се обърна срещу Югославия и съветския блок след 1961 г., Румъния създаде квазисамостоятелна позиция след 1969, и най-сетне след 1984 г. България бе заплашена от международна изолация, поради насилственото асимилиране на турците. Тези процеси, за жалост, дефинирани като балканизация, продължиха с разпадането на Югославия. Проблемите, с които се сблъскаха балканските страни в периода на прехода показваха приликите между тези режими. Нека посоча някои от общите черти на прехода. Трансформацията на комунистическата идеология в националистическа: вместо да станат социалдемократически, комунистическите партии в региона избраха еkleктична политическа платформа, центрирана около антизападните тенденции, протекционизма и ксенофобията. Гражданското общество трудно си пробива път под натиска на комуналния и патерналистки менталитет. Регионалните връзки не са развити, поради синдрома на зависимост от Великите сили – по-лесно е да се преговаря със съседите чрез някоя западна столица. Изграждането на националната държава и нейните институции не е завършено, ето защо земляческото съзнание има огромна роля: за локалния идентитет се водят войни, със символични или реални оръжия.

Балканският комунизъм, който се опита да осъществи формирането на националната държава и в същото време да я преодолее, изграждайки транснационални блокове в перспективата на глобализиращата се световна икономика, е отговорен за проблемите, които в момента преживяваме. От една страна сме свидетели на надигането на партикуларизма, на автономистките и отцепнически тенденции, успоредно със съ-

живяването на националистическите идеологии. От друга страна, съвременният постмодерен национализъм е от особен тип – изглежда, че той вече не е мотивиран от ирационалната традиция, а от желанието да се присъединим към Европа, т. е. не от желание за укрепване на националния суверенитет, а отказа от него на най-висока цена.

От този парадокс следват още няколко.

Преходността като че ли става хроническо състояние на обществото – след като сме живели във временния (социалистически) свят, дефиниращ се като първа фаза на истинския (комунистически) свят, ние отново сме в една мнима действителност, отново сме в преход към нещо, което вече и не разбираме. Във временния свят всичко е позволено, от това профитират елитите, които ограбват населението и властват, прилагайки принципа на „чрезвычайното положение“.

Въпросът за балканската идентичност бе поставен отново след рухването на комунизма. При все че в региона няма никой, който да желае да е част от новото гето на Европа. Има хора, които ви казват: не говорете за Балкани, това е измишльотина на Запада, за да се отърве от нас. Парадоксът е, че опитвайки се да избягаме от балканската идентичност, фактически доказваме балканското в себе си.

Политическата сцена в региона е доминирана от параноидна страст за интерпретация, за търсене на конспирация във всичко, което ни заобикаля. Бидейки убедени, че страните ни са в прицела на международния заговор, напразно се опитваме да им вдъхнем известно самочувствие в момент, когато все повече са обект единствено на хуманитарните грижи на индустриалния свят. Парадоксът на модернизацията намира израз и в желанието ни да се изравним с онези, които наричаме нормални хора. Колкото повече се насилваме да сме модерни и да приличаме на Запада, толкова повече се отдалечаваме от него. След като в края на миналия век се състезавахме със западна Европа при създаването на националните държави и институции, през комунистическия период се впуснахме да им подражаваме в производството. По време на третата модернизационна вълна днес, подражателната стратегия отново е променена: сега ние искаме не да произвеждаме, а да консумираме като нормални хора; нежната революция бе революция на потребителите. Въпросът е дали историята ще се повтори или: ще съумеят ли Балканите да намерят изход от това принудително повторение?

Преди да се стигне до днешното положение на многонационалност и многодържавност, на Балканския полуостров господстват последователно няколко големи империи – Римска, Византийска, Османска, Австро-Унгарска. Ромеите и византийците имат чувство за превъзходство над другите, за тях тия „другите“ са „варвари“. Османската империя и османлиите пък смятат себе си за „правовърни“ и обявяват „другите“ за „гяури“. В по-ново време отграничаването между народите постепенно минава на национална база – наред с религията и църквата, голямо значение придобива етническият произход, историята, езикът, националното съзнание и националното самочувствие. И в повечето случаи националното, собственото, се изгражда и утвърждава за сметка на „чуждото“, своето се противопоставя на чуждото, своето се величае, чуждото се натоварва с отрицателни характеристики. Така се създават различни национални стереотипи, митове и предразсъдъци като важен компонент на общественото мнение, които стават обективно действащ фактор в развитието на историческия процес.

Националните стереотипи не възникват от „нищото“, а имат пряка връзка с историческата действителност. На сравнително не голяма територия влиза на историческия процес на сцената излизат сърби, гърци, българи, румънци, черногорци, хървати, словенци, албанци, турци, а напоследък и мюсюлмани (Босна) и македонци. Веднъж тръгнали по пътя на своя възход, всички нации търсят своята национална изява, национална еманципация, национална свобода и в крайна сметка национална държава. Националната идея претърпява развитие, в което ясно се очертават два периода: *първи*, романтичен, от възникването на балканските нации до формирането на конкретни национални програми. През този период се търсят историческите корени на всяка нация. Главна роля в случая играе устното и печатно слово, хуманитарната наука и пропаганда. Това е време, когато всеки доказва своето право на съществуване и обосновава това право с минало величие. Не рядко, твърде преувеличено. *Втори* период, на реализация, от формирането на националните програми до тяхното претворяване в практиката чрез създаване на държава с определен териториален обхват, граници и взаимоотношения със съседите. Това е време, когато се дели наследството на чуждите империи и се налага едно или друго държавно терито-

риално и национално политическо статукво. Тогава именно изкрystalизират различните великодържавни концепции за решаване на балканските проблеми и всеки тръгва по линията на „себеизтъкването“ за сметка на съседа. Тази линия от време на време взема връх и често господства и в нашето съвремие. Забравя се например,

че в науката не може да има други освен научни аргументи, като историческите събития се обясняват от „национални“ позиции – български, сръбски, гръцки, румънски и пр. По същия начин постъпват и т.нар. масмедии, такава всъщност е цялата политическа литература. Стига се в крайна

сметка до една галопираща инерция на себеизтъкване, която води към разглеждане на всяка национална история не като част от сложния и многообразен исторически процес на Балканите и в света, а като нещо само за себе си, при това най-често изтъквано като нещо по-героично и по-добро от същото това „нещо“ на съседите. Точно тази атмосфера на самоизтъкване и „себепатриотизиране“ противопоставя народите един на друг и е благодатна почва, на която виреят националните стереотипи, митове и предразсъдъци.

Но не е само това. Другият фактор е вътрешната затвореност, неосведомеността, незнанието, изолацията на народите едни от други. Историята отрече многонационалните империи, конгломерат от земи и народи, държави на национално подтисничество и господство на едни над други. Националната идея бе главната сила, под ударите на която рухна както империята на султаните, така и империята на Хабсбургите. Същата тази идея даде живот на балканските национални държави – Гърция, Сърбия, Черна Гора, Румъния, България, Албания. Наложил се принципът „за всяка нация и държава“, но не се постигна и не може да се постигне идеалното положение за съвпадение между нация, територия и държава. И всяка от учредяващите се балкански национални държави поемаше мисията на освободител и обединител на съответната нация, като заедно с това се насочваше и към реализирането на едни или други завоевателно хегемонистични аспирации. Националното освобождение, обединение и териториално разширение стана цел, която колкото обединяваше (всяка нация поотделно), още повече разединяваше и противопоставяше (народите и държавите една на друга). Националната идея разруши големите империи, но заедно с това даде живот на великодържавието, национализма и екстре-

КРЪСТЬО МАНЧЕВ

За националните стереотипи на Балканите

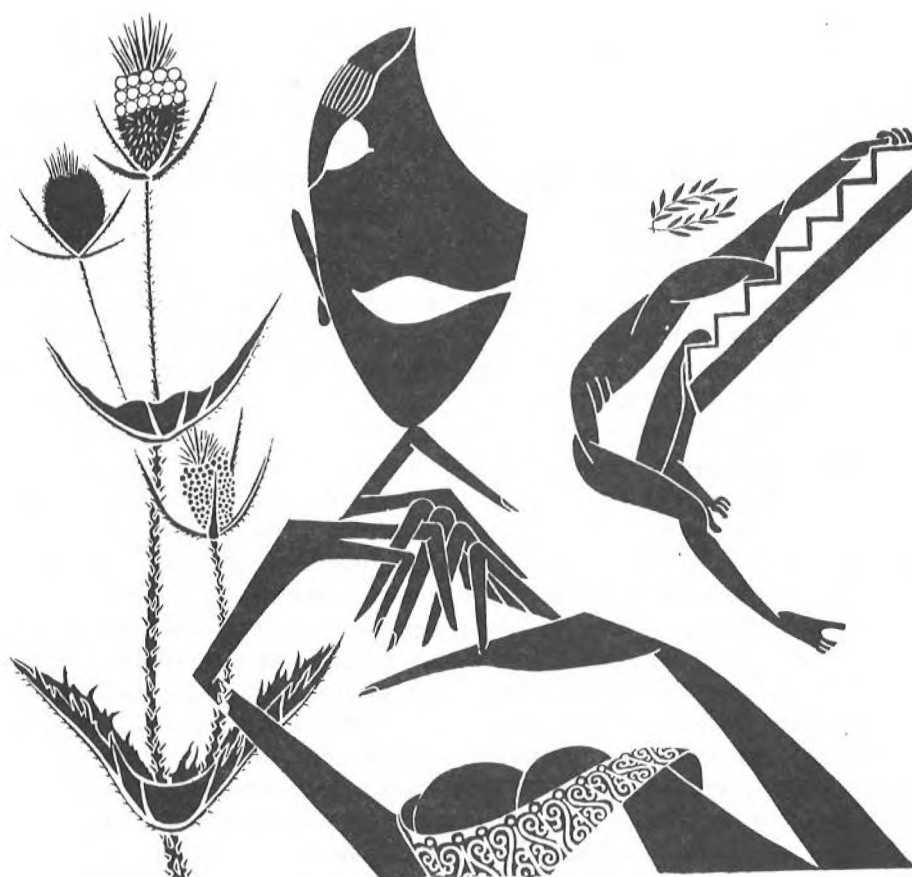
мизма като политическо мислене и държавна политика и пропаганда. Стигна се в наше време до другата крайност – колкото нации (и малцинства дори), толкова и държави, наредени една до друга, затворени в себе си и скарани помежду си. Всичко това води в крайна сметка към самоизолация: няма контакти, няма обективна информация за „другите“, тяхната история, литература, икономика, политика и пр. или не се изучава или се изопачава. Така именно се култивира една среда, която не благоприятствува за разрушаване на натрупалите се през вековете национални стереотипи, омрази и предразсъдъци, а за тяхното укрепване, разширяване и доразвиване. Самоизолацията, липсата на обективна информация, незнанието – това може би е главното условие, което осигурява необикновена устойчивост на националните стереотипи и предразсъдъци във времето: империи загиват, короновани глави и правителства падат, политически партии и идеологии идват и си отиват, а националните стереотипи и предразсъдъци си остават, като от време на време, на вълни-на вълни заливат всичко откъдето минат.

Националните стереотипи на Балканите отразяват историческата действителност, която ги е породила, но представят тази действителност необективно, подобно на отражение в криво огледало. Да вземем например тандема България-Турция, българин-турчин. Онова, което идва от историята, от устното и печатно слово, от фолклора и литературата и е от български произход, рисува образа на българина в положителна светлина – трудолюбив, гостоприемнен, добронамерен, безстрашен, героичен защитник на вярата, борец за свобода и независимост, ученолюбив, скромен и т.н. Българинът има високо национално самочувствие, неговата страна има богата история, велики царе и патриарси, принос в развитието на световната цивилизация и култура и пр. При това съществуващата литература, в това число и в наше време, често внушава, че българската национална кауза винаги е била справедлива, че войните, които България е водила, са били само за национално освобождение и обединение и т.н. Има, разбира се, и нотки на самокритичност – примиренчество ("Наведената глава сабя не сече", „Бежанова майка не плаче“), нихилизъм, чуждопоклонничество и пр. В своите собствени очи обаче, в сравнение с турчина, българинът стои много по-високо, защото образът на турчина е изцяло негативен – мързелив, апатичен, нечистоплътен, груб (особено като брачен партньор – „Оставете го. Той е турчин“) необразован, прост, фанатичен, суеверен, жесток, кървожаден, похотлив и т.н. Турция пък е изостанала, реакционна, консервативна държава. А онова, което като устно и печатно слово за

образа на българина и турчина идва от историята и е от мюсюлмански и турски произход, е точно обратно: мюсюлманинът е правверен, героичен, силен, предопределен да властвува, войната за налагане на исляма е свещена, а другите са неверници, бунтовници, хаирсъзи, комити, сатани и т.н.

Във връзка с тандема България-Турция, българин-турчин и е тандемът Турция-Балканите, мюсюлманин-християнин. Тук на преден план излиза въпросът за съдбата на мюсюлманското население на Балканите след оттеглянето на Османската империя от Европа. Веднага може да се констатира по този повод, че политиката на балканските национални държави към мюсюлманското им население е политика на прогонване и асимилация. Най-напред такава политика се налага към ислямизираното население на Черна Гора – в началото на XVIII век, по време на управлението на черноргорския владика Данило Петрович (1697–1735) започва т.нар. истрага потурица, която продължава много години и завършва с очистването на Черна Гора от мюсюлмани. Сърбия също се освобождава от мюсюлманското си население чрез неговото прогонване – през 1833 г. турските спахии са задължени в петгодишен срок да продадат своите имоти и да напуснат Сърбия. През 1867 г. са ликвидирани турските крепости и гарнизони на сръбска територия, а мюсюлманското население се изселва и от сръбските градове. Приблизително по същия път върви и Гърция. Последното масово прогонване на инородното и иноверско население от тази страна се осъществява непосредствено след Първата световна война, когато 420 хиляди мюсюлмани напускат гръцката територия. Масови изселвания на мюсюлманско население периодически се осъществява и от България – само за периода от 1878 г. до 1912 г. от българските земи се изселват в Турция около 350 хиляди мюсюлмани.

Въпреки това, на Балканите остава многобройно мюсюлманско население като обект на една или друга политика на балканските национални държави. В резултат на войните от 1912–1913 г. към Сърбия са присъединени нови територии в югоизточна посока (Вардарска Македония, Косово и Метохия) със значително мюсюлманско население. Управляващите среди в Белград не признават никакви малцинства и обявяват цялото население на новоприсъединените области за „южни сърби“. В резултат на Първата световна война пък се разпада Хабсбургската империя и компактното мюсюлманско население на Босна и Херцеговина се включва в рамките на новообразуваната държава Кралство на сърби, хървати и словенци – Югославия, в която то не се разглежда нито като национално, нито като

религиозно малцинство. До 1929 г. управляващите среди в Югославия третират мюсюлманите като част от т. нар. „триименен народ“ на сърбите, хърватите и словенците, от 1919 г. до 1941 г. – като „югославяни“ по смисъла на югославския унитаризъм на диктатурата на крал Александър, а след Втората световна война, в Титовата федерация – като „югославяни неопределени“ или направо като „мюсюлмани“ в смисъл на националност. А всъщност няколко десетилетия наред босненско-херцеговинските мюсюлмани се намират между сърби и хървати като между чук и наковалня, крайният резултат от което е днешното положение – нито сърби, нито хървати, нито югославяни, а отделна мюсюлманска нация на Балканите.

Многобройно мюсюлманско население остава и в България. По стечение на обстоятелствата тук възникват два вида мюсюлмани: български говорещи и тюркоезични, едните от Родопската област, Ловешко и Пиринския край, а другите от Североизточна България и Кърджалийско. Според българските статистики български говорещите мюсюлмани през 1926 г. възлизат на 102 353 души, а тюркоезичните – на 577 555 души. Фактите показват, че българската общественост и преди всичко българското християнско население запазва лоялно, добронамерено и добросъседско отношение към българските мюсюлмани. Доказателство за това е отсъствието на каквито и да било сериозни инциденти или изстъпления както от едната, така и от другата страна. Историята оставя в наследство обаче и не малко негативни моменти в отношенията между двете общности, които трайно засядат в народната памет. На първо място тук е разделението на верска основа. След учредяването на българската национална държава „правоверният“ и „гяуринът“ си разменят местата, но религиозното деление и противопоставяне не изчезва. Друг негативен спомен, дошъл от историята и заел трайно място в националната психология, е свързан с участието на мюсюлмани в потушаването на български въстания срещу османското господство. Най-добре запомнени остават башибозушките кланета по време на Априлското въстание от 1876 г. – зверствата задълбочават пропастта между българи и турци, между християни и мюсюлмани, стават своеобразен знак в паметта на народа за опасност, вражда и историческа вина и влизат в народното творчество и литература. Като се прибавят към всичко това различията в начина на живот, в бита и културата, изобщо консерватизмът в мисленето и поведението, в това число и битуващите национални стереотипи в обществото, лесно може да се разбере защо християни и мюсюлмани в България, а и на Балканите, вече повече от 100 години жи-

веят като две затворени в себе си общности, изолирани една от друга.

Това нерадостно състояние на отношенията се подхранва от официалната политика на България, която би могла най-общо да се резюмира така:

1. Признаване на мюсюлманското население на България като малцинство, тюркоезичните като турци, български говорещите като българо-мохамедани, помаци.
2. Опити за ограничаване броя на мюсюлманското население на страната чрез периодически изселвания в Турция.
3. Липса на определена държавна политика за икономически просперитет и културно просветно издигане на българските мюсюлмани и на районите, в които те живеят.
4. Опити на държавната власт и на отделни юридически и физически лица да се обогатяват за сметка на изселващите се.
5. Опити за груба асимилация чрез „покръстване“ (по време на Балканските войни) или „възродителен процес“ (80-те години на XX век).

За съществуващата преграда, недоверие, неприязън, а не рядко и омраза между различните религиозни и етнически общности на Балканите, съдейства и турската национална политика. Абдулхамидовият режим от края на XIX и началото на XX век стои на позициите на панислямизма, разпалва религиозния фанатизъм на мюсюлманите, насажда национални и религиозни вражди между турци и нетурци, мюсюлмани и немюсюлмани. Следващият режим, този на младотурците пък, развива доктрината на паносманизма и пантюркизма, при което на турския национален елемент приписва огромен простор – всички територии, където живеят тюркски народи. Републиканска Турция след Първата световна война, от своя страна, възприема национализма като идейно и политическо оръжие в борбата за утвърждаване на турската нация: всички жители на държавата се обявяват за турци, като „сътотечественици“, забранява се говоренето на публични места на други езици освен на турски, прогонват се по най-брутален начин гърци и българи от Мала Азия и Източна Тракия, засилва се подтисничеството и гоненето на кюрдите, развива се националистическа кемалистка пропаганда в балканските страни, раздухва се изселническата психоза сред мюсюлманското население на Балканите и пр.

Както се вижда, почти всичко е само в черни краски – история, национална психология, държавна политика, всичко работи не в полза на някаква съвременна интеграция на различните етнически и религиозни общности помежду им, а обратно, в полза на тяхната вътрешна затворе-

ност, самоизолация, взаимно недоверие, подозрителност и враждебност.

Същото до голяма степен ще видим ако обърнем поглед на запад от България, ако разгледаме тандемите българин-сърбин, сърбин-албанец, сърбин-хърватин. „Що е сърбин все е юнак“ – това е националният автопортрет на сърбите. За такъв автопортрет има не малко основания в историята: мощна средновековна сръбска държава (Душаново царство), героична съпротива срещу османското нашествие на Балканите (Битка на Косово поле 1389 г.), собствена църква и патриаршия под османска власт, (Ипекска патриаршия 1557–1767 г.), военната граница и църковно-училищна автономия в т. нар. пречански краища (днешна Войводина и Славония), две големи продължителни въстания срещу османското господство още в първата четвърт на XIX век, създаване на своя национална държава с конкретна национална програма („Начертание“ на Гарашанин от 1844 г.) и т.н. Сърбите нямат период от историята си, през който да са изоставили или забравили сръбството, напротив, непрекъснато се говори, разказва и пее за битката на Косово поле, за Милош Обилич, княз Лазар, Георги Бранкович, патриарх Арсений III и други герои на борбата срещу чуждото господство. Освен това, от учредяването си като национална държава насам, в продължение на повече от един век, Сърбия непрекъснато залага на печеливша карта и от всички конфликтни ситуации и войни излиза победител – през 1914–1918 г. сърбите успешно се бранят и от една велика сила (Австро-Унгария) и в крайна сметка побеждават, през 1948 г. тя се опълчва и срещу Сталин и отново е победител. Изключение прави само Сръбско-българската война от 1885 г., за поражение то си в която сърбите няма да винят себе си, а австрофилското правителство на своя крал.

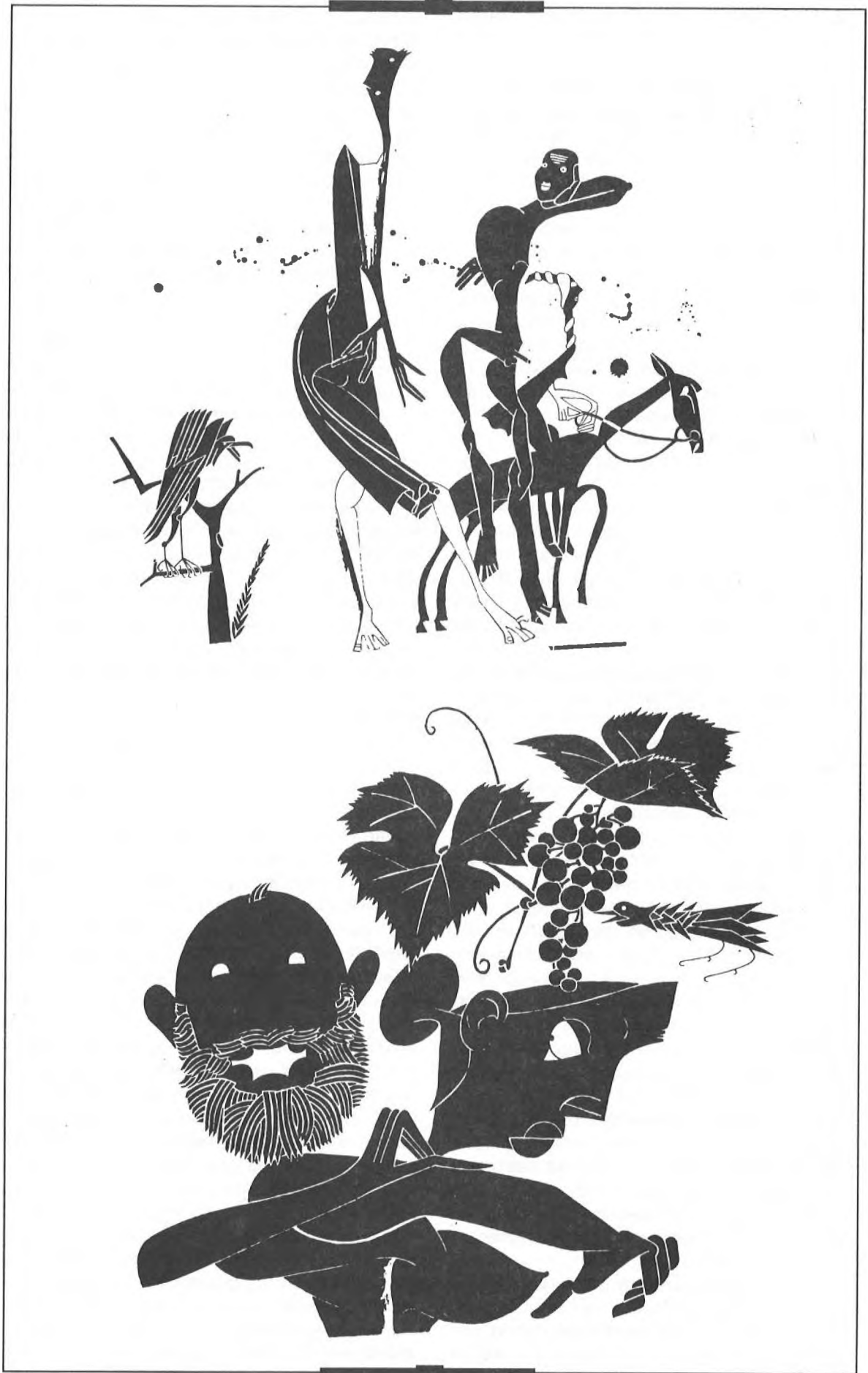
Всичко това съдейства за изработването на един национален автопортрет на сърбите като свободолюбив народ, който има държавно-творчески способности и не скланя глава пред никого. От тук до великосръбската национална идея няма и една крачка – сръбската национална автохарактеристика се изгражда в състезание с „националното“ на съседите, тя усърдно се „отглежда“ от народното творчество, литературата, пропагандата и политиката, при което съседите най-често се представят в негативна светлина. Това е особено фрапантно в периоди на конфликти и войни, когато непосредствено се дели османското и австро-унгарското наследство на Балканите. Ето един пример:

През 1913 г., след първата Балканска война, когато Сърбия е окупирала Вардарската долина, а отношенията ѝ с България предвещават скорошна война, в Белград излезе брошура под за-

главие „Сърбите и българите в миналото и сега“. Характеристиката за българите в тази брошура е от негативна по-негативна – робски народ, татарски произход, жестокост, лукавство, интригантство, вероломство, получаване на свободата си наготово, благодарение на Русия и Сърбия и т.н. Сърбите пък са чисти славяни, те падат и стават, пак падат и отново стават, но никога глава не скланят, и под немците и под турците те запазват своята вяра, своята народност и своята гордост, те са родени да бъдат свободни и живеят в центъра на Европа, техният език се говори от Суботица до р. Искър и София, българският език въобщо е развален сръбски език и т.н.

Има и немалко литература с благоприятни отзиви за „братята“ българи, има, разбира се, и подрепа на сръбското обществено мнение в полза на Съединението на България, но при всички случаи сръбското общество се владее от великосръбската национална идея, а управляващите среди в Белград постоянно работят за нейното реализиране. В югоизточна и източна посока това значи Македония и Западна България, включително Видин, Радомир, Перник, Кюстендил и пр. Тази програма съвсем естествено среща противодействието на България, поради което недоверието и противопоставянето на двете страни нараства, себеизтъкването и себепатриотизирането за сметка на „другия“, изтъкването на „своего“ и очернянето на „чуждото“ добива широки размери.

Почти същото виждаме и при разглеждането на отношенията Сърбия-Албания, сърбин-албанец. През 1913 г. в Белград излиза и брошура под заглавие „Албанският въпрос и сръбското право“, изпълнена с „доказателства“, че Албания трябва да принадлежи на Сърбия. Сред тия доказателства е и националният принцип – твърди се, че албанците православни и албанците мюсюлмани са сърби, че и Георги Кастриоти (Скендербег) е сърбин по произход, че Албания винаги е била сръбска, че онова, което Сърбия е завоевала през 1912 г. ѝ принадлежи, както от гледна точка на историята, така и от гледна точка на пролятата кръв, че Адриатика е „сръбско“ море и т.н. Намерени са и статистически „данни“, които „доказват“, че Албания е сръбска. Другата брошура от подобен род, излязла също през 1913 г. пък „доказва“, че албанците още не са дорасли за самостоятелен държавен живот, че те са „най-изостаналата и най-некултурната раса на Балканския полуостров“, че сърбите са „по-силната и по-културната и за държавен живот далеч по-способна раса“ и т.н. Наистина Сърбия не успява да попречи на създаването на албанска национална държава, но включва в пределите си Косово и Метохия с компактно албанско население, третирано (заедно с населението на Македония)

все до 1941 г. за „южни сърби“. Завоевателно-хегемонистична същност има сръбската, респективно югославската политика по отношение на Албания и в годините на Втората световна война и след нея – особено е само това, че албанците от Косово и Метохия получават статут на автономна област (в рамките на република Сърбия), а присъединяването на Албания към Югославия се разглежда като част от латентно съществуващата неясна перспектива за образуване на балканска комунистическа федерация при сръбска, респективно югославска доминация. В наше време Сърбия пък едностранно и насилствено съкращава автономните права на албанците от Косово и Метохия и с въоръжена сила се противопоставя на исканията за промяна на държавно-политическия статут на тази своя провинция (република вместо автономна област).

Освен на изток и югоизток, Сърбия има сериозни проблеми и на запад с хърватите. Още през XIX век възниква и великохърватската „държавническа“ концепция, която обосновава искането за създаване на Велика Хърватия, включваща в пределите си, освен чисто хърватски земи, още и Словения, Босна и Херцеговина, Сърбия и дори България. Водачът на хърватската Партия на правото Анте Старчевич през 1868 г. заявява, че в Хърватско няма сърби, а само хървати католици и хървати православни. Впоследствие правашите непрекъснато утвърждават, че Босна и Херцеговина са съставна част на Хърватско, че мюсюлманското население в Босна е хърватско, че словенците са планински хървати, че цялото население от Дунав до Адриатика и от Македония до Германия „има само една народност, само едно отечество, само един живот – хърватски“ и пр.

Великохърватската „държавническа“ концепция предполага включването на всички южни славяни (като мними потомци на някогашните илири) в проектираната Велика Хърватия, докато великосръбската идея изтъква сръбството като „държавотворен“ елемент и му придава териториален обхват, какъвто в действителност няма, обхват, който застрашава държавността и независимостта на други народи, в това число и на хърватите. Оттук и конфликтът между великосръбството и великохърватството, двете концепции взаимно се изключват, хващат се „гуша за гуша“. През 1902 г. органът на Сръбската самостоятелна народна партия в Хърватия вестник „Сърбобран“ препечатва една статия на Новосадското списание „Сръбски литературен гласник“ под заглавие „Сърбите и хърватите“, в която се твърди, че хърватите нямат нито отделен език, нито общи обичаи, нито съзнание за междусобна принадлежност, следователно не са самостоятелен народ. Статията се заканва при то-

ва, че борбата между сърбите и хърватите ще продължава „до вашето или нашето изстребление“, че победата ще бъде на страна на сърбите, понеже хърватите били по-малобройни, имали по-неблагоприятно географско положение, навсякъде били размесени със сърбите и, в края на краищата, защото само сръбската идея означавала напредък. В отговор на тази публикация в Загреб избухват антисръбски демонстрации, водят се улични боеве, разграбват се сръбски магазини и дюкяни.

Перспективи за победа на едната или другата великодържавна концепция обаче не се очертават. И като алтернатива на конфронтацията се ражда югославизмът. В началото на XX век популярна става тезата, че сърбите, хърватите и словенците са един народ с три имена, триименен народ. На това основание се стига през 1918 г. и до създаването на обща държава – Кралство на сърби, хървати и словенци. Но успокоение не настъпва – тезата за „триименния народ“ не издържа проверката на времето и национално-хегемонистичните стереотипи отново се събуждат: през 1928 г. сръбски националист стреля срещу хърватски депутат в Народната скупщина; през 1939 г. е образувана Хърватската автономна бановина и сърбите и хърватите отново се хващат гуша за гуша заради Босна; в наши дни наблюдаваме същото – Краина, Славония, Босна, там се кръстосват шпагите. И всеки се представя за прав, всеки е положителен герой, а „другите“, т.е. съседите, които най-често са и противници, се рисуват с негативни характеристики.

Приблизително същото можем да видим, ако разгледаме ролята на националните стереотипи, митове и предразсъдъци в отношенията на Гърция с нейни съседи, т.е. тандемите грък-турчин, грък-българин, грък – албанец. Гръцкият национален стереотип съдържа в себе си самочувствието за превъзходство над „другите“ – Гърция е страна с минало величие, пряк наследник на древна Елада и средновековна Византия, в османско време тя има своите патриарси в Цариград, тя първа стана независима национална държава на Балканите и първа формулира своята великодържавна идея. Още Ригас Велестинлис в края на XVIII век предлага създаването на „гръцка република“, която да включва в пределите си Средиземноморието, Мала Азия, почти целия Балкански полуостров до реките Сава и Уна на северозапад. Той публикува и карта на Гърция, която става програма на панелинизма. Впоследствие, през 40-те години на XIX век се налага т. нар. „мегали идея“, която обосновава правото на съществуване на голяма гръцка държава, наследник на някогашната Византийска империя на мястото на пропадащата Османска държава. По време на източната криза от 1875-

1878 г. се публикуват гръцки карти и съчинения, в които се обосновава гръцкото „право“ над Черноморието, Цариград и Проливите, както и над земите на юг от Стара планина, Витоша и Шар планина, до Адриатика. Тези карти и съчинения дават тон на голяма част от гръцката литература и подхранват мегаломанския гръцки национален стереотип. Рецидиви на този стереотип се наблюдават и по-късно, по време на балканските войни, в края на Първата световна война, в годините на Втората световна война, а в известен смисъл и в наше време.

Заслужава в случая да отбележим, че в гръцкия национален стереотип непрекъснато присъстват два компонента: турският фактор като опасност и конкуренция (Цариград, Смирненската област, Източна Тракия, Кипър и пр.) от една страна, и „славянската опасност“ от север, от друга. И съвсем закономерно контактите и отношенията с „другите“ са в повече случаи негативни (недоверие, противоречия, конфликтни ситуации и войни – „горещи“, „студени“, митнически и пр.), отколкото позитивни.

В интерес на истината трябва да кажем, че великодържавието, конфронтацията, противопоставянето и мегаломанията от време на време отстъпват пред идеята за разбирателство, взаимно сътрудничество и по-глобално обединение. Двете световни войни например извеждат югославското общество на пътя на единството и обединението: първата – чрез Кралство на сърби, хървати и словенци, втората – чрез Титовата комунистическа федерация. Стремешът за единство, икономическа, политическа и дори между-

национална интеграция дълго време и след Втората световна война е твърде силен или поне толкова силен, че надделява над всякакъв национален сепаратизъм. И въпреки всичко идва един момент, когато „националното“ започва да се бунтува срещу прекаления централизъм, за да се стигне в наше време до всеобщо противопоставяне, безсмислени войни, етнически чистки.

Както се вижда, картината общо взето е доста мрачна: всеки има своите мегаломански национални стереотипи, митове и предразсъдъци, а те, митовите и стереотипите взаимно се изключват. Всеки се представя за велик. А Балканският полуостров е малък и за мнозина велики място няма. Пита се, оттук нататък накъде? Историята показва, че времето на многонационалните империи, конгломерат от земи и народи, в които господстват едни над други, е минало. Заедно с това историята отрича и мегаломанията, великодържавието, хегемонизма и екстремизма като политика, мислене и поведение. Другата крайност – колкото нации (и малцинства дори) толкова и държави, затворени в себе си, също не може да бъде идеал. Следователно изходът трябва да се търси в интеграцията, в свободата и демокрацията, в еднаквото право всеки да бъде такъв, какъвто сам се определи, във взаимното приемане, признаване и уважение като задължителна норма на поведение за всички. В тази именно посока трябва да се търсят пътищата за съжителство на отделните народи на полуострова, а не в съзнанието на национално „чисти“ и враждебни една на друга държави.

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ

Черешата на един народ

И тази година
черешата е отрупана с цвят
Времето е добро нощите топли
всичко ти казва на берекет е
виж и пчелата се е събудила
и да не чуе дявола да не стане нещо
до месец до два да пази господ
да срещнем Великден
да мине Гергьовден
Делото ще пламне и начаса всякой
ще вземе участие в това предприятие
момци ще берат момите ще пълнят
старците ще събират съчки
и ще подклаждат огъня
Голямо правене на компоти ще пада
децата ще пукат с черешови листе
ще яхат хвъркатата конница
горе из клоните
ще гълтат череши с костилките
ще търчат и ще викат
Дядо Дядо
направи ни черешово топче

И тази година дядовото
няма да има априлско въстание

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ

Хранилището

По скринове по стъкленици
по колбите по прашните лавици
по безгръбначни по млекопитаещи
които не питаят вече мляко
по земноводните във формалина
по няколко добре оформени
полукулба на главен мозък
по неоформения на кълбо зародиш
по скелета с разхлопаните стави
по вързаните с тел ръце
(о горни крайници)
по дългата редица отбелязваща
разколебаното изправяне
на първите маймуни
по бюстчето на дарвин
носът му е отчупен
хвърчи муха
пълзи муха
изпълва с елементи
скъсаната мрежа за прозорци
менделеевата таблица*

* Даваме ли си сметка, че обикновената домашна муха (*M.domestica* L.) като редуцент, т.е. организъм разлагащ сложните органични вещества в неорганични, се явява естествен регулатор на самозабравилата се еволюция. Както революцията изяжда своите деца, тъй мухите подяждат самата еволюция. И пърхат, носят ни отвъд доброто и злото, в един неорганичен живот.

Тайните вечери на езика

Обичам вечер порция език
от безсловесните
от онзи мускулест и жилав
език на крава вол или теле
език на немите
език на тези преди нас
език на дядо Уитман и на дядо ми
език на който псуваше
овците с неа
език на който те разбраха
език на татко Елиът и на баща ми
познанството им твърде бегло
език на баба Емили и на баба Лиза
и на баба ми когато мами
пчелата-майка с роя
мааать – mať – мааать*
език свещен
(ако пчелата не пристига
езикът стига)

Копнея тоз език езикът въобще
и съм признателен и никак
аз не съм гнуслив не се отвърщам
продължавам ви
ям пия раждам ви
тъй както само верни синове
дедите си изяждат пият
.....
така навярно се постига езикът всяка вечер

* Така по нашия край мамят пчелите

ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ

За леката душа

После той се ражда
мокри пелените
кучето го ближе баят му жените

пу че грозно бебе
да не урочаса
после го отбият мляко му заквасят

после вече ходи
пада и събаря
и расте с минути между два шамара

после той се учи
всичко е нормално
нито много глупав нито гениален

после е остриган
и в каква там рота
майка му се тръшка а баща му горд е

после със жените
нищо интересно
нито много трудно нито много лесно

после тя е трудна
после те се женят
после то се ражда пелените сменят

после той се хваща
в мините ли де ли
блъска нощна смяна някой лев печели

после вдига къща
цяло село цъка
с баня с тоалетна и балкона стъклен

после както става
в някой виц банален
тя с един от смяна май с началник-смяна

после той разбира
но мълчи прощава
после ляга болен повече не става

дни лежи и мисли
как така се случва
някак много леко гладко като бучка

всичко се изсулва
няма даже драма
няма нищо после
нищо няма
няма

1.

Откакто тази жена е мъртва, аз не се страхувам от смъртта. Значи ли това, че всеки предишен страх от смъртта, който някога съм изпитвала, е бил страх за и от нейната именно смърт? Че за мене е имало едно същество, едно-единствено, изложено на ужаса от умиране, и една смърт, една-единствена в цялата вселена, и веднъж сполетяла ме, аз живея в свят отвъд смъртта? Каквото и да значи това – свят вечно жив, свят само и всецяло мъртъв или чисто и просто свят тук и сега жив, а там някъде, утре, вчера, мъртъв, без преходи. Значи ли това, че сега, когато тя вече е мъртва, като момъка, който не знаел що е страх, аз ще вървя пряко двете царства, без да трепна?

Малко ме радва равното, безтрепетно вървене. Пък и що значи радост в свят, който не знае страх? Но тя беше, която ме учеше на това. И нейният свят беше, където най-много се боях – както в нощта, когато излязох на покрития със заледен сняг двор и видях над лъснатите му ледени крпки увиснали едри като круши звезди. „Звездите са истински!“ – бе името на този ужас. Тогава обаче той нямаше име, а само тяло, кълявано от звездите, вдълбавано и разнищвано сетиво по сетиво и орган по орган без кожа, без очертание срещу блясъка и непостижимото зверство на тяхната истинност. „Небето – не илюзионисткият купол на деня с изрисуваните от пара облачета, не обиталището на пухкави ангелчета, а истинското, страшното, разяжданото от киселината на пламтящите сфери – съществува.“ Само в близост до нея изпитвах това.

Казват, че има памет, така ранна – памет, която да ми спомня, че точно тук, деветмесечна, след като съм докарала до изтощение и майка, и баща с гръмогласното си и неумолимо оплакване при всяко спиране на люлеенето, съм била изпратена и оставена да рева без люлеене и други утехи три нощи поред, докато науча най-сетне, че майката рано или късно спира да ни люлее. И – млъкна. Значи ли това, че лелеяната от психоанализата Трета страна, онова, което е Бащата, Името му, Закона, който трябва да отреже детето от майката, е за мене майката... на майката? Съхранявайки страха обаче, нощното небе с хиляди човки от светлина, липсата на име за безпределността.

Друг път страхът бе кротък и се разливаше из пейзажа, летен страх, страх на пространните залези и прошумоляващия из клоните вятър, на августовските щурци. Този вид страх. Трябва ли да

си отиде денят? Трябва ли да затворим очи, без да знаем ще ги отворим ли пак? Трябва ли да съществува такъв звук, така рехав, така подобен на чезнеща пара? В такава именно привечер й казах – на нея и на никой друг, никога – че ме е страх от смъртта.

Тя не каза през престорен смях „глупаво дете“. Тя не каза „я не ги говори такива, що за приказки“ и т.н. Тя каза:

– Защо? Виж ме мене, аз съм толкова по-близо до смъртта, а не ме е страх.

И по всеки хълм, който съзерцавахме в ясният въздух преди здрача, бе изписана тази нейна близост, ужаса на нейното по-пред-

стоящо, но спокойно обглеждано от нея умиране, което стоеше между мене и смъртта. Сега тя е мъртва, но с нея и моят страх. Сякаш всичко, което е можело да умре в мене, е страхът ми за нея, от нейната смърт.

Според Ивайло Дичев това значи, че тя е била единственото същество, погледът, пред който аз съм можела да умра. С нея си е отишъл този жалещ ме поглед (но защо погледът не е на майката, а е на нейната майка?) Пък и тя не ме жалеше или – тази възможност е винаги отворена – аз привиждах в нея онова, което не ни жали – залаза, преминаващия през пожълтелите царевици вятър. Тя попита: Защо те е страх? Има ли следователно в моето умиране на страха някакъв трик, някакво невероятно и скритно извъртане, някакво забулено от погледа ми хитруване? Дали, с други думи, това, което ми се явява като безтрепетно приемане на кастранията – всички сме крайни, всички ще умрем, ето тя, за която толкова се страхувах, е вече мъртва, погледът, който ни жали, умира преди нас – дали това, вместо да бъде деловитостта на един най-сетне рационално построен свят, не е всъщност най-необуздало безумство, което под крехкия си слой от разумни доводи ми говори, че след като веднъж мъртва, тя вече не може да умре, то тя не може да умре и смърт смърт поправ, смърт няма, майка ти няма да умре, нейната майка няма да умре, никоя майка няма да умре, а кое дете ще умре, ако майката е вечно жива?

2.

И ето така започнах да пиша – от една страна да отложам, от друга страна да компенсирам, от трета страна да подготвя сърцето си за нейната смърт. Защо обаче я възприемах като „изпълнена с мълчание“? Точно така се изразих на едно място – „и се изпълва цялата с мълчание“. При

МИГЛЕНА НИКОЛЧИНА

Бяло върху бяло

това мълчание не изначално, предвечно, а именно късно, нарочно – мълчание, което не е зададено й, а идва от нещата и е оставено да я „изпълни“. С една дума – не липса на говорене, а отказ да се говори. Отказът й да ме пожали ли привиждах като отказ да говори?

Защото тя не бе мълчалива. През хладните следобеди, когато къщната работа бе вече приключена, а навън не можеше нито да се работи, нито да се приказва по съседски, двете сядахме до големия прозорец, загледани от някаква безмерна дистанция – дистанцията на малкото лозе, което се простираше между къщата и улицата? или дистанцията на нейното мълчание, при цялото й говорене? – към дефилиращия по селската улица народ.

И тя говореше – говореше бавно на език, който се доближаваше до невъзможното, който се сливаше с уникалността на събитието – с неповторимото, завинаги отлитащо преминаване на този тук човек, сега, в тоя миг, пред очите ми. Тя имаше страст към сегашното време, към непостижимото граматически време на мига.

Той отмира, този език – език на мудния Ориент, на странната и ненавистна за западняка, непроизводителна летаргия, която извързва очите на наклеяките покрай дюкяните араби, на замислените край кръчмарските маси балканци, на нашите приседнали край праговете си старици, заети до безкрайност с едно занимание, при което обглеждането и обговарянето на света съвпадат, при което речта има смисъла на тъкмо това присъствие на преминаващото, непосредствено дадено ни стъргало на човечеството.

Това, което Дерида разобличи като метафизика на присъствието – предпоставянето на говоренето като предхождащо писмовността – има своя корен в този вид употреба на езика, в този вид живеене в езика, при което разговорът описва клупове между тези, които обменят думи, и онези, които преминават пред погледа им, по изречението на улицата, слети с думите на разговорящите, обменяни ведно с думите, като думи, преди думите. Борейки се с метафизиката, Дерида регистрира смъртта на разговора.

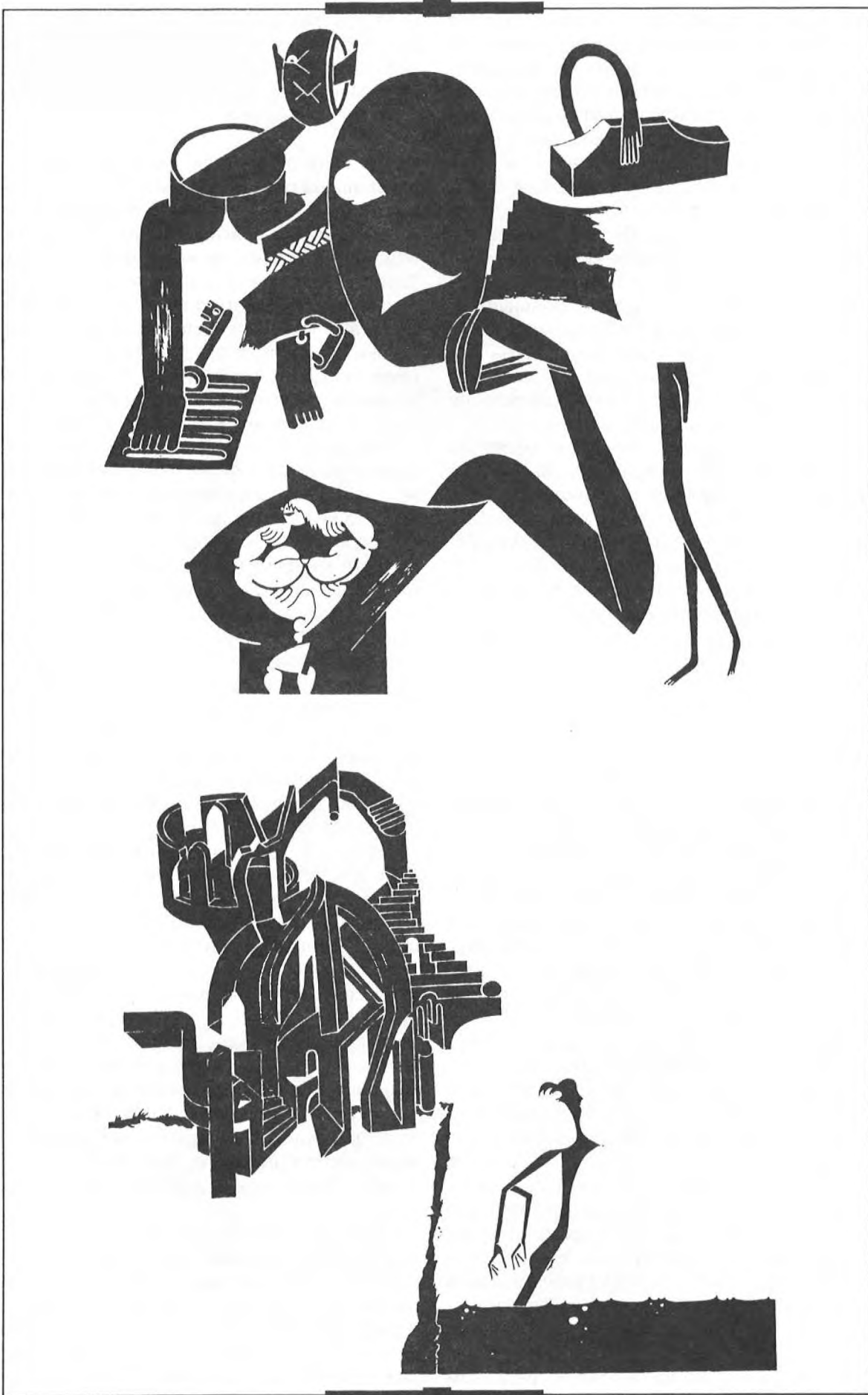
3.

Та тя говореше и то на език, който се доближаваше до невъзможното – сливаше се със събитието, с неповторимото, завинаги отлитащо преминаване – остъргване – на този тук човек, сега, пред мене. Стъргалото е мястото, където се „стържем“, където балканецът живее своята заедност непременно като докосване. Но това е докосване, което „остъргва“ – в което изчезваме, посипваме се на хиляди стружки, без да оставим нищо за после. Нещата в езика на баба ми нямат имена, дори не собствени имена, а само пря-

кори. Известно е, че собственото име не е никак „собствено“, че то само ни прибавя към многобройната група на тези, които го притежават, и при това без да каже нищо съществено за нас. От тук – серията усилия да се установи знакът на нашата уникалност: през слабоефективната комбинация от имена към по-ефективната комбинация от име плус цифри към криминологически оцветената неповторимост на отпечатъците от пръсти. От другата страна на това бюрократично прилежание стои прякорът като най-страстно стремящ се да постигне своя референт в Уникалната Дума. Самото название показва, че прякорът върви напърно на името и че неговият път към назоваването е пряк във възможно най-голяма степен. Е, някои прякори препращат към други референти (арнаутци, мутафчий), други са повече или по-малко банализирани и запрени в езика, подобно на собствените имена. Но какво да кажем за Гърльови или Памиц? За Пиждер, Пиклюра, Дъждан? За Миндата и Гривера? За Кяксурите или Мрънкови? Нека, който знае, ми обясни тяхната етимология, нека търси произхода им във винаги предхождащата стихия на писмовното. За тях аз ще кажа, че те се остъргваха в езика на баба ми като току що възникнали комети и бяха това именно преминаване в късния следобед на Рунто, Друс или Дзъмбата – и всичко това, трептенето на словото, невъзможното изричане на единичното, се случваше въпреки факта, че то винаги идваше с история, че то винаги се представяше като паметливо, като кондензация на разказ. Но разказът – впрочем отдавна забравен от мене – се случваше именно сега и това случване, невъзможно за запомняне, беше самият разказ. Сякаш баба ми говореше език, който никога не повтаряше думите си, който вървеше напреко през самите неща. По най-прекия път, рендосвайки имената. Пампаилци. Змиодерци. Глухчини.

4.

В нейната къща цареше нещо като забрана върху образите. Имаше картини, наистина, но само акварели с пейзажи – малки поточета се пенеха по лъскави валчести камъни, цъфтяха шипки, кленове пламтяха в пъстрите, а все пак приглушени от финия такт на художника багри на есента. Никакъв портрет обаче, било то рисуван, било фотографски. Снимките се криеха в едно чекмедже на гардероба и всяко тяхно, по неизбежност потайно, изваждане бе свързано със скандали. А те бяха дяволски привлекателни, тези снимки, защото по тях баба ми, така както са го налагали стандартите на една епоха, в която селската учителка е значела нещо, се разхождаше с някакви шапки, с някакви високи токове и къдрави чадърчета, с някакви тънки, пристегнати

с пафти талии, с някакви стилизирани народни носии, които сами по себе си описваха целия ни кръстат – възроден отново днес – порив едновременно към естетизираните ни корени и към идеализирания „цивилизован свят“. Откъде идваше нейната нетърпимост към човешките образи? Собственото си минало ли мразеше, остаряването си ли – тук можем да си припомним тоталната нетърпимост към фотографите, която разви в края на живота си Марлена Дитрих – или самия принцип, който множи човешкия живот в образи? Защото забраната очевидно се простираше и върху децата, и върху нас, внуците и правнуците, никой от нас не бе удостоен в никакъв момент, та макар и временно, да се озове прикачен на бюфета или забоден с кабърче върху стената, за да трогва прародителката ни с някоя умилителна сцена, било новогодишна, било морска.

Тази суровост спрямо образите може би предлагаше аналог на известния и коментиран тук-там феномен – който не подминаваше и нашите фамилни празници – когато при събирането на женската рода започва странна конфузия, необяснима амнезия, заразителна и непреодолима бърканица в имената, така че всяко обращение се занизва в нещо като поменник:

– Подай ми хляба, Кате, Боцке, Норе, Росе, Муге...

... и т.н., докато се улучи необходимото име. Уф, досада! И откъде се взеха всичките тия имена? Владимир Левчев ми е разказвал анекдота за това как, бъркайки бащата със сина, Дора Габе веднъж си „спомнила“, че е виждала Любомир Левчев по къси панталонки. Та голямата разлика кой точно е бил по къси панталонки. Всеки е бил. Всеки е. И тук веднага трябва да уточним нещо. Отказът на нашите коментатори по вестници и кафенета да правят разлика между бащите и синовете си е чиста злина. Този отказ обаче, без самите му радетели да съзнават, е отровно-вторачен, нечестив и извратен в служба на политиката – или на полиса с неговите институции, ако щете – превод именно на разсеяно-благия поглед на прамайката. Та била тя и поетеса, особено ако е поетеса като Дора Габе, звезда от най-далечните и разредени спирали в галактиката на езика. За това как майчината власт се изражда в нашата все още крехка и чуплива държавност, ние тепърва би трябвало да говорим. Тук обаче аз говоря за прамайката в нейната собствена лъчезарна сфера – прамайката, значи, за която всичките тия отсенения между Лори-Дори-Нори или Владимировци-Любомировци са вятър и мъгла. Така това, което в прякора се противи на универсализиращата стихия на езика, в бърканицата на имената пък въстава срещу свойството му да разделя и отчленява: как се стигна дотам, та плътта ми без пердел да се зове посредством

всичките тия разграничителни тънкости? И отсам, и отвъд, езикът все бърка: ту премазва уникалността ни, ту затуля нашата слятост. Я Маре, Гите, Иве, затвори вратата!

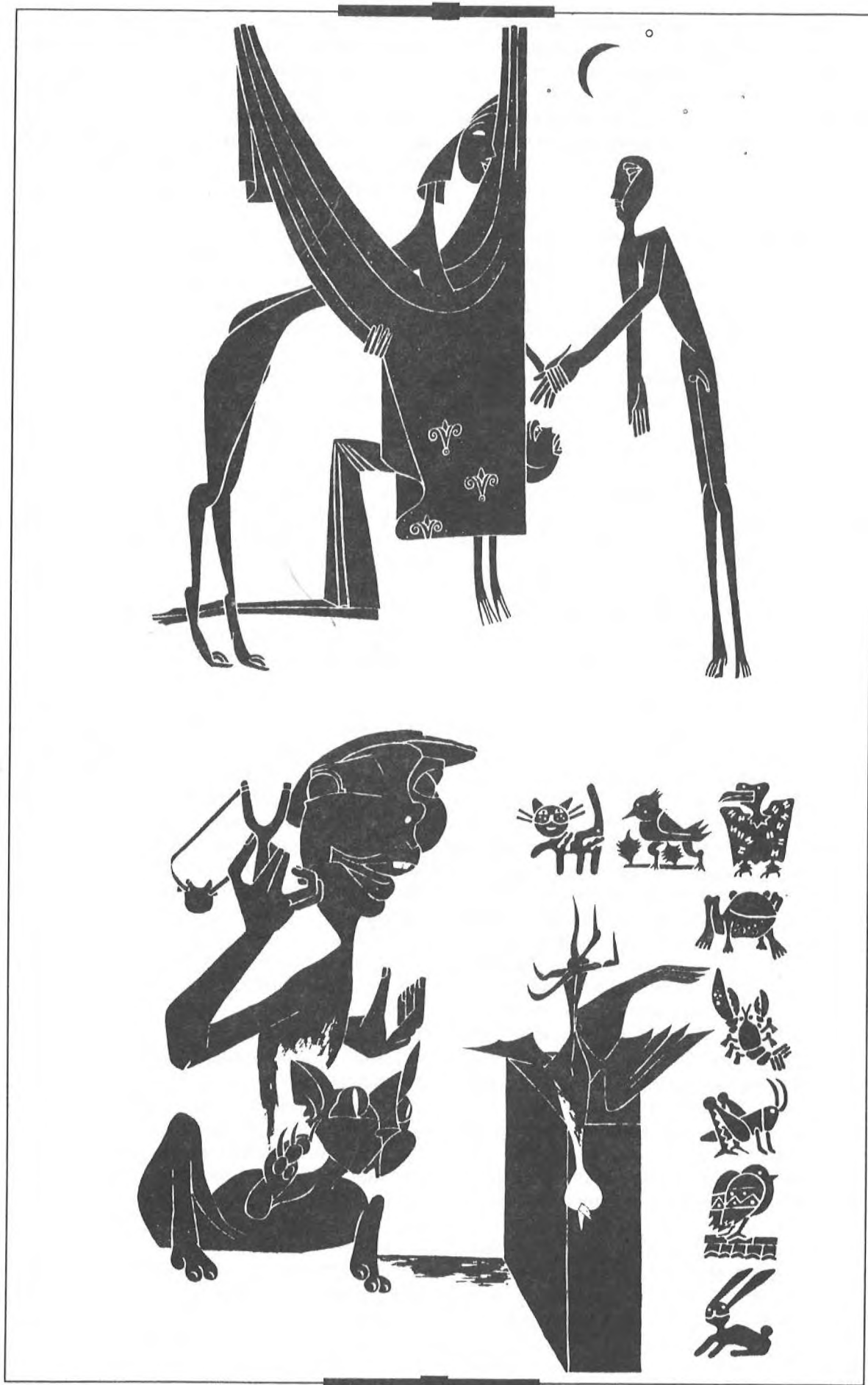
5.

Не знаей от това ли, но тази къща, която не признаваше образите и в която словото кръжеше по своите близки и далечни периферии, ухаеше. Ухаеше още от прага и в спомените ми тя е съградена не от цветове или обеми, а от миризми. Тези миризми се събираха в неповторима смесица, отчетлива като почерк или като отпечатък от палец. Някои от тези миризми с течение на годините започнах да различавам. Миризми на липа. На копър. На босилек. На дървени скринове. На спуснати през лялото пердета. На напечени от слънцето черги. На сок от ябълка.

На шала й. На какво ухаеше този шал? На цветовете си, очевидно – сини, лилави. На своята прозрачност. Най-вече на особената си материя – фина, тънка, но зърнеста. В нечие нечовешко, много проникновено ухо – ухото на следобедните ми фантазии, всъщност – тази материя издаваше между пръстите ми сух, сипкав звук. Защото този шал, фееричен, прозирен, се състоеше от толкова тънки нишки, че те се сливаха до състояние почти течено, почти въздушно – този шал трептеше излят като ранен здрач, като вятрец в най-дълбокото на синевата. Но някъде там, в най-съкровените, недостъпни за окото глъбини, нишките не се сливаха, а стояха всяка за себе си, еластични, искрящи, и при търкането си издаваха този пръхкав, ронещ се звук, който усещах с пръстите си.

Вдъхвах този звук, тази прозирност, този шал. Казват, че женствеността е тайна за малкото момиче не по-малко, отколкото за момчето, че момчето е отместено от собственото си тяло поради самото му устройство. Кожата, от чиито повърхности се нуждаем, за да станем „особи“ – свои собствени същества – забулва входовете към нашата истина, истината за оспоримостта на нашата обособеност, за отвореността и уязвимостта ни към света, за онова вдишване и издишване на света, чрез което го творим и той нас също. За момчето, чието тяло трябва да означа тази прозирна, проникваема вътрешност, тя изчезва не по-малко, отколкото за момчето: в ужас и тайна. То не знае за нея. То е извън, встрани от нея.

Дали е така? Дали не са преизобилни всъщност знаците, посредством които ни се натрапва съществуването на тайна – чрез ръцете, които се грижат за нас в ранните ни години и които според Фройд неизбежно ни съблазняват – натрапва ни се като тайна на все по-съмнителната днес женска слабост? И дали това съблазняване в тай-

ната не ни навежда на подозрението, че има друга тайна – или по-скоро шушнеща, трептяща навятъра явност – която натрапваната тайна се опитва да скрие? Ето тази набедена като тайнствена явност гадаех, вдишвайки лилаво-сините цветове на прозрачния шал, който често като купол се спускаше над съня ми.

6.

Преди години се опитах да доближа всичките тези загадъчни знаци – забраната върху образите, която не се простираше върху пейзажите, пристъпването по далечните спирали на езика, глъбините на прозрачността – в един разказ, който се казваше не „синьо над лилаво“, не „листец в листеца“ или „прозрачност през прозрачността“, а „бяло върху бяло“. Зарязах разказа, понеже Георги Марковски го нарече „много слаб“. И което си е право, белотата на тоя разказ ме озадачава.

Бялото е агресивен, смазващ феномен, особено бялото на снега, което имах пред вид, снежнобяло, каквото може би съществува, сливащо се с бялото на белите мечки, някъде зад Полярния кръг, но каквото със сигурност не се среща по нашите места. Днес не бих се наела да определям дали това бяло е разположено отвъд или отсам синевата. За разлика от течащия, ветреещ се шал, белотата – поне в този разказ – беше непроницаема маса и това е другата загадка. В този несвойствено зимен разказ – тъй като съм прекарала в къщата на уханията много лета и твърде малко зими – ставаше дума за една действителна моя поредица от опити да рисувам снежен човек с акварел. За целта аз – т.е. героинята, която ме представляваше – разглеждаше внимателно акварелите из къщата и установяваше, че те се състоят от множество застъпващи се разноцветни петна. Това откритие може би на друг би помогнало, но на нея не ѝ помагаше в рисуването на снежни човеци, които представляват струпани снежни петна върху фон от снежни петна. Следваше изрисувването на бял снежен човек върху син фон, бял снежен човек върху розов фон, син снежен човек върху бял фон, а също и розов върху бял, както и бял върху бял, чисто и съвършено слят със своя фон.

– Бяло върху бяло – промърморваше старичката от разказа.

Тази комична борба с материала извикваше по естествен път един мъж – принадлежащ на миналото обаче и при това отхвърлен ухажор на баба ми, пейзажист-акварелист. Той бил отхвърлен поради забележителния детайл – но как този детайл бе станал известен на баба ми? – че носел гащи от свилена кенар, които ѝ се бяха видели неподобаващи за истинския мъж. Какви подобаващи гащи бяха носили двамата мъже, за които

тя последователно се беше омъжвала, не съм се осмелила да попитам. Ухажорът във всеки случай обясняваше слабостта към пейзажите – „Беше нежна душа. Защо винаги ги отхвърлях възвишените, чувствителни души?“ – но не можеше да обясни забраната върху човешки изображения. Тази забрана – по един прекомерен и опасен начин – в разказа ми трябваше да бъде обяснена от снега.

Освен че се опитваше да нарисува снежен човек, героинята от разказа разглеждаше снежинки под лупа – идея, несъмнено подсказана от „Снежната царица“ на Андерсен, където смразяващата чистота и геометризъмът на снега се явяват като аналог на студения, математичен разум. В моя разказ обаче тази аналогия не проработваше и един ден, отчаяна от фиаското си като художничка на бели човеци върху бял фон, героинята ми излизаше на ръба на селото, за да се вгледа в снежното поле. Там я срещаше някаква жена и ѝ посочваше невидимите под снега гробища, разкривайки ѝ неизвестния за нея факт, че истинската ѝ баба е мъртва, че бабата с обожателя-акварелист е втора жена на неспоменаването в този разказ дядо.

Това си беше чиста фикция, защото в действителност именно дядо ми в един момент се беше оказал втори мъж на баба ми. Ще се въздържа, доколкото ми е възможно, да интерпретирам този сюжетен ход – ще се опитам, с други думи, да не включа обяснителната машина, която от известно време се внедри в мене и оттук насетне – като някаква бомба с часовников механизъм, от която рано или късно ще погине – няма да спре да върти зъбчатите си колелца и да трака като механична шевна машина до края на дните ми. В разказа ми, значи, тя – върховната, истинска Тя – се оказваше мъртва. Така както е мъртва днес.

Героинята ми заставаше сама пред снега. „След мъките на няколкодневното плачевно рисуване и при тази печал, която внезапно я обзе, полето я порази със своята безучастност. В това, значи, се бяха превърнали геометричните, отчетливо изрязани снежинки, които бяха разучавали под увеличителното стъкло; крехките, но безупречни телца се бяха претопили в този ненакърнен покой. И други неща дремеха в него, по-дълбоки, по-страшни. От тях ли струеше тази смазваща, незаинтересована мощ? Тя запръв път усети пристъп на ярост – яростта, която щеше да се окаже по-силна от всяко предпочитание и естествена склонност.

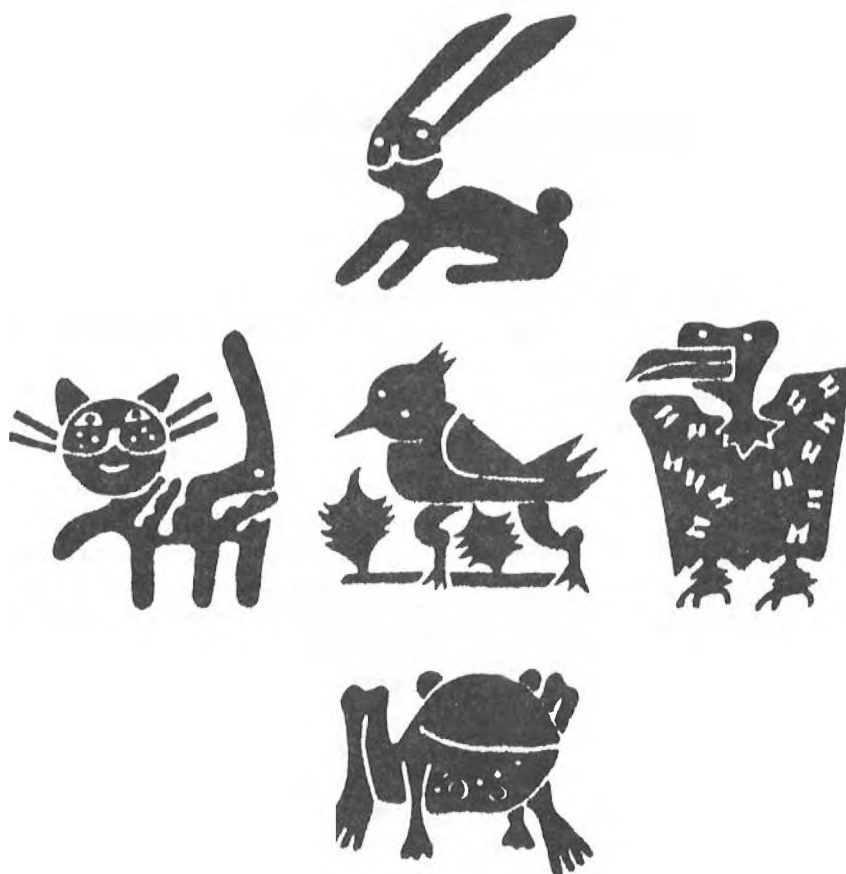
Защото, видно е, не самото рисуване, не живият, радостен порив, който бе изпъстрил поточетата и кленовете на нежния обожател-акварелист, щеше да определя живота ѝ. Но и светът на числата и геометричните фигури, така свое-

образен и изпълнен с вътрешна, горда самодостатъчност, нямаше вече да я заплени. Не знанието и не подражанието, не скритият строеж и не видимите форми, а битието в неговата чистота, тази болезнена белота пред очите ѝ, това беше истинската загадка. Не да разбереш и не да отразиш, а да достигнеш съществуването отвъд геометрията и светлосенките, изгарящото зениците бяло върху бяло в простотата на неговото присъствие, в отказа му да се обясни или да бъде изобразено, а все пак да бъде. Не можеше да подмине това предизвикателство. Не можеше

да не си тръгне обратно, обременена с гняв и безмерна тъга. Тя познаваше вече най-безответната мъка и най-пламенния копнеж. Защото това, което не можеше да се разбере или изобрази, можеше само да се повтори, да се сътвори отново, а тъкмо това ѝ изглеждаше така трудно, така невъзможно.“

7.

Трак-трак. Няма да обяснявам. Обаче ще прибавя нещо. Името ѝ беше Ценка. Казвахме ѝ Цунка.

Напредването ни не само че не бе непоколебимо, а даже съвсем разколебано. Времето се пропука, като кора на диня, по-скоро като тордайската пропаст, и Далма пропадна в него. Колкото и да бяхме все заедно на кораба, вече дни наред стояхме, разговаряхме, ядохме, нищо-не-правехме, както си му е редът, пак оставахме подвластни на миналото. Миналото се наричаше Роберто. Каютата му бе винаги затворена. Ала виждах как Далма всяка нощ се промъква при него. Не бях ревнив, бях по-скоро глупак. Ала да се нарече глупостта невинност би било грешка.

Бавно, със спокойно достойнство корабът плуваше с нас в звездната лятна нощ. Ребрата му, облицовката му, каютите, всяка дървена, желязна, медна и кълчищена част, цялият му торс фино, непрестанно, неуловимо трептеше. Сякаш усещахме не трептенето на кораба, а пулсирането, вибрирането, вечното вълнение на клетъчните стени на собствените си тела или просто на мечтите, на мислите си, отвътре, затворени в сигурната корабна тежест на безпокойството.

— Разлюбих своя драгинко.

— Защо? — попитах весело.

— Не бъдете ординарен — стана сериозна Далма. — Вие много добре знаете. Защото Вие не ме искате. Понасяте ме, но не ме искате. — Задъхано се опря на парапета. Гледаше тъмната вода. — Защо не сте откровен? Кажете, какво искате?! Мене? Недейте да мълчите. Моля, отговорете. Мене ли искате?!... Добре, зная отговора... Но тогава какво? Дунав ли? Искате Дунав ли? Пак се надявате, че Дунав, значи, Дунав е нещо повече, а?! Какво повече? От какво повече?

Раздруса ме. — Искате ли? Искате ли да видите? Защото можете да видите. Само трябва да понадникнете. Без това обичате. Вие не гледате, а заничате. Вие нямате очи... И си мислите, че можете да го правите дълго ли? Ама какво си въобразяваш, бе? Че можеш да заничаш из чужди животи? Че ще ме заничаш и ще гледаш пластовете кръв по ръката ми? Или крака ми? Прасеца ми? И какво заничаш чичо си? Какво? Кого? Заничането се отнася и за тебе. И какво ще стане накрая? И от ковчега ли ще заничаш? Много поетична мисъл.

Избяга разплакана. Какво се е разтичала. Спря по-нататък. Чувствам презрение към нея. Гледам лицето ѝ, това жълто, стоящо настрани петно. Да го цапардосам с все сила. С юмрук. Или да го душа. Връща се и се смее през сълзи: лицето ѝ е като хубава утрин с пара. — Няма да

познаете чичо си. Разплут, огромен, като балон. След кратка пауза: — Тялото му е отвратително. — Не е възможно, виждах пред себе си бомбето му, гледаната му напарфюмирана ръка, привидя ми се желязна ограда, както седим в нощта, както протяга ръка и аз я целувам. — Отвратително. Купища лой висят по него като мърша. Погребан е в

собствената си лой. — В Амстердам видях веднъж едно момиче, погребано в лойта си, седеше във витрината, на брега на Дунав, и от усмивката ѝ се виждаше, че чака точно мене. Ах.

— И какво...? — Не можа да го изрека.

— Какво какво?! — изтрещя жената.

— Ами какво трябва да се прави! — Крещяхме си.

— Представя си, че е Дунав... Погледни ме в очите, викаше. Кой съм аз?, викаше. По име. Не фалшивото, не измисленото, не артистичното, не нелегалното, а истинското име! Кажете ми по име, викаше.

— Да — казах, като да разбирах нещо. Значи, Роберто е Дунав, това му е щукнало, въобразил си е, че е Дунав, ама конкретно, значи, това е Пасау, а онова Ешинген, и всяка нощ жената е трябвало да показва Дунав, Роберто хваща китката ѝ, направлява ръката, гледам тази ръка, заничам я, затаил дъх заничам, кажи, какво е това? може би крепостта Сендрьо?, не, мила, това ми е членът, на китката ѝ има превръзка, накървавен бинт, вижда, че виждам. Стара ръка, измъчена ръка, женска ръка, на дама, предателска ръка, нежна ръка, еврейска ръка, майчина ръка, мамина, столетна ръка, ръка-наслада, ръка-болка, ръката на спомена, ръката на миналото, ръката на мълчанието, на тишината, на лъжата, ръката на любовта, ръката на самотата, ръката на саможертвата, ръката на безпомощността, на егоизма, на унижението, на поражението, на смъртта, ръката лети над Дунав, един Дунав-мъж, Дунав-тяло.

— над Молдованския остров, над подпхналиите бръчки на челото, познат по-рано като огромна плитчина от движещ се пясък; отзад е галамбоцката крепост, която трябва да е най-оформеното укрепление по южния Дунав, добре компонирана, съзнателно е застанала на върха на куполовидния хълм, като някаква средновековна коронка на главата на хубавичкия малък лорд. Това чудесно момче беше чичото на лейди Монтагу. — А пък сърбите — и лейди обърна погледа си към мене: не е приятно да видиш световна империя в две женски очи: английските жени трябва да се борбават с тоя хандикап — сърбите, явно

ПЕТЕР ЕСТЕРХАЗИ

Погледът на графиня Хан-Хан

(откъс)

според словенците, имат акцент даже и на сръбски. – В объркването си, което си бе объркване на цяла една цивилизация, объркване на загубилата себе си Европа, нека си спомним последвалото Ялта всеобщо оглупяване, въпросът е, дали е било по-голямо у резервирания Запад, след като дори не го е забелязал или у изтормозения Изток, който го забелязва, ала веднага го пришива на мъчителите си, в объркването си се смеехме. Тук наоколо е пълно с мухи кръвопийки, миналия век са изпожилили до смърт цели стада и хергелета, колумбачките мухи, наречени по името на Галамбоц (Голубац). Тук се намира и известната скала Бабакай, сякаш зло чудовище от ледниковия период надигнало глава из въртопа, това е мястото, където Цицела Розгони се пръкнала из огъня – 1.: Ищван Кормош: стихотворението „Жената на Розгони“ – със засрамваща мъжете смелост спасява дъхтящия вино живот на краля ни Жигмонд. Пак тук, от брега не се вижда, само посветените го знаят, работи първокласният ресторант „Chez Babakai“, строгият Го-Мийо през тази година оцени със 17 точки постижението на опитните Юсуф и сие. (Истински таен фаворит.) Близката рекичка Пек е златоносна. Според мълвата семейство Дешюфи тук е завърдило имота си, когато голяма като юмрук златна буца се плеснала в бедрата на пличкащата се контеса Тина, която с гласовито ахкане се строполила. По-късно станала танцорка между Лос Анжелос и Мексико сити. Била известна с това, че старателно спазвала и опазвала европейското време, просто живеела според него (тялото ѝ също). Така ще да се е случило и когато в един жарък следобед минувач видял по Хайуей някакъв силует, танцуващ валс с чаша шампанско в ръка. У контесата било полунощ и нова година;

– приближавайки се до Железни врата, ръката се мярва зад ухото, неизбежно възниква въпросът какво би станало, ако тук Дунав би бил принуден да се обърне назад? Да си представим, кривва засрамено, все по-далеч от притоците, прощавайте, о къде е славната средно-европейска река, понесла на гръб морета от болка, която все пак е *реката*, някой никаквец би завил още при Естергом, пардон, моля – всъщност въпросът може да се постави и така: накъде е текъл Дунав през последните четиресет години...

– ако няма героичност, природата каква е?, *пълната* липса на героичност (присламчващата се назад река) не е ли героично?, може ли героичното да се наблюдава негероично? – капитанът на кораба във всеки случай находчиво отбягваше думата депресия, позовавайки се вместо нея на непредвидимата мирова скръб, отиде в пенсия в района на Железни врата;

– на 24 юни 1830 г. в района на Железни врата граф Сечени схваща значението на регулира-

нето на долния Дунав, след което, изконсумирал скромния си, ала вкусен обед, пропътува целия Дунав с кораба „Дездемона“. Най-късно при Дренкова, където се чува силно бучене и тътен, тъй като планината се вклинява от брега, склона на Бошман пресича руслото, там водното течение се пени, сякаш ври огнен казан, в изваяния в скалата вир, дълбок 120 фута (около 40 м), и двете чудовища, Козла и Дойка, скали, скални прегради, наскачали една срещу друга отклоняват водата, ако ли не при Дренкова, то тук, на страховития Гребен, този Гребен на сръбски значи хребет, а на не-сръбски е самата страхотия, и идваме ли отдолу откъм Измаил, и то с шлеп, пълен с руда или друго нещо, по-трайно от рудата, на това място, по противните петна на врата, целият торс на кораба трепери, тук трябва да се постави обичайният въпрос, на който и великият Сечени не е знаел отговора: Помоли ли се, Дездемона?

– женската ръка лети, кой знае, къде ще спре (чезне в мочура на подмишницата). При строежа на бента бе залят прекрасният остров Ада Калех. Обезглавени аги, митна чужбина – гнездо на контрабандата, криволичещи, придаващи му турски вид сокаци, гърди с наболи зърна, ала на берлинския конгрес през 1878 забравят да решат чий да бъде островът, на този конгрес граф Гюла Андраши принуждава руснаците да отстъпят и за съжаление получава международно одобрение за окупацията на Босна и Херцеговина, „le beau rendu“, обесеният хубавец го наричали гальовно, намеквайки, че императорът, на когото по това време вече бил външен министър, през революцията от 48-49 in effigie го осъдил на обесване. Граф Гюла, който сам бе измислил Будапеща от края на века, често се разхождал по берлинските коридори подръка с Горчаков, руския външен министър (от когото мнозина се ужасявали, заради щръкналите му кучешки зъби и му били лепнали прякора „Вълкът“; животът му взел трагичен обрат, в първите години на века жена му и децата му намерили смъртта си сред пяната в прочутото Голямо наводнение на Волга, даже и Ленин го споменава като „горкия Горчаков“, В: „Писма до Татьяна Самойлова“, изд. „Искра“, 1951, Будапеща), и когато питали унгарския политик не без задни намерения, дали наистина е в такива добри отношения с руснака, хубавият мъж, усмихвайки се, отговарял: Ако някой иска да ме тласне в пропастта, най-добре е да съм с него подръка;

– приближавайки огромната система от шлюзи, началник-кулата поднесе приветствие, огромната шлюзна врата веднага взе да се затваря, ние стояхме край съветския кораб, както „подобаваше на възпитаните момченца“..., ама тогава съветските матроси, които поради унифор-

мената си плешивина поразително приличаха на стигналия предела на силата си, с истеричните си пристъпи поставил на сериозно изпитание и верността на приятелите си, Маяковски, забързани към парапета, с буйна радост, защото такъв е съветския човек, хомо советикус, истински другар в беда, а в радост... радост няма, взеха да ни подхвърлят мили матроски подаръци: грамада от сувенири, снимки, презервативи, няколко романтични калашников, един Т54, от който като снаряд се изтъркули космат кокосов орех с превъзходна румънска цуйка, сиреч сливова ракия като съдържание, страст и омраза в пръстите, после пак нищо. Започнахме прехвърлянето, изпуснаха водата, осемметрова влажна стена се извиси над нас, чувствахме се като в шахта, отсрещната врата на шлюза бавно се разтвори, лъчите на слънцето разведриха настроението в криптата. Ала това, което последва не го пожелавам и на врага си. Водата в тясната отворена вана така завъртя съветския Дизел, че голямата като маса перка тръгна внезапно, и потънахме. Началникът на отдалечаващия се съветски кораб, Маяковски, с любезно извинително движение ни помахаше: и той е безпомощен пред законите на хидродинамиката, другари, не стреляйте! това е правдивата история на неговото самоубийство;

– ръката прикрива суката си с движение, тук се приплъзне, там потупа, измъкне се от пазуха на Карпатите, от тази нежелана охрана, а Дунав леко, кротко се спуска в безбрежното си русло, като Тиса. Ръката остава хладна към залетите върби на левия бряг (на високо гради, не щеш ли куче да те хапе, разбирай Дунав, казва румънската поговорка, от висотата на непреводима словесна игра), остава хладна към равната повърхнина на десния бряг и стабилното развитие на българската селскостопанска хидромелиорация, Видин почти не докосва, макар че там споменът за Лайош Кошут се пази от възпоменателна табела;

– както Свево е триесткият Джойс, а Брехт австрийският, така Христо Ботев е българският Петьофи, по повод въстанието от 1876 хваща гората в околностите на Козлодуй, където на часа го улучва в челото заблуден турски куршум. Заблуден ли! Записките дават сведения за невероятни жестокости (Дрио, Аар), изпратените от Портата нередовни войски и черкезки банди палят селата като кандило, унижават мъжете в достойнството им, жените в плътта, режат на късове деца; само в баташката черква посичат две хиляди души: надявайки се на божията помощ малко и голямо се скрило тук, ала, казано вулгарно, неведоми са пътищата господни. Кръвта в църквата била до глезени. Примерът им, от-

белязва Аар, последват немските фашисти при Орадюр-сюр-Глан, шейсет и осем години по-късно. Приятелят ми от Комаром ми разказа, че през 56-а наистина бил в кръв до глезени (влизала в ботите му отгоре), значи това не е метафора, ами си е затыване. И лепне, и не е червена! А при Козлодуй, на предполагаемото място, където е стъпил кракът на Ботев, с ръка върху следата, е построен модерният комплекс на първата българска атомна централа, и оттам изразът „без ботев по ботевски“, нали атомът не се вижда, само го има;

– милувката бе стигнала Русе, всяка милувка води към Русе, тялото е цяло!, дантеленият контур на Карпатите се мъглее в далечината, невъроятен мираж, оряховските хълмове не трепват, още римляните оценяват значението на тази превъзходна наблюдателница, макар че и победоносните унгарци са идвали по тези места през XIII век, и макар че за кой ли път е видно като бял ден, че лъвският дял в никополското поражение се пада на френската надменност, на французите, които прекалено се вживяли в триумфа си, ала не познавали турския боен стил и не послушали *умните* унгарци; натопил се в соса с кафтана си, с този израз анализирали векове наред бездарното военачалничество на Жигмонд, намеквайки за провала и безхарактерните отстъпки, направени на претенциозната френска кухня;

– джунгла от непроследими ръкави от румънската страна на Дунав, в тази неукротима, изобилстваща скука, има и добро, ръката не е нетърпелива, не е и безцелна, ала целта ѝ е неназовима, дори ако впоследствие наречем „нещата“ по име (виж легендарната скука на флоберовите романи), островите тук скитат непрестанно,

– плитчинки, с оформена вътрешност, която може да се нарече постоянна, скрепена трайно от буйна растителност, народният език я нарича просто путка – във връзка с това е интересна историята на немската дума *Inselfotze*, която произхожда от *Inselfutsch*, и значи всъщност фют! на острова, край на острова, значи за немеца краят е това, което е началото на всичко, наистина, всъщност е и края, там свършва човекът, ако е мъж, тук вече следваме клопките на колективния българо-немски ум;

– за гордото звание, коя е най-южната точка на Дунав, са се борили Свищов (Нове) и Вардим, и то яростно, както Кечкемет и Кишкьорьош за Петьофи. Бихме си помислили, че да си най-на юг, това е въпрос на факт, има ли две цифри, то едната е по-голяма от другата, или обратното, или са равни. *Quartum non datur*. Не и при Дунав. Реката не се оставя да я аритметизират, и както Витгенщайн, според анекдота, не бил склонен да повярва на Ръсел, че в кабинета няма крокодили

(не знаел как да се справи с това изречение), и Дунав не вярва на нищо, друг е въпросът, че известно време Ръсел считал за смахнат ексцентричният австриец, чак по-късно мнението му станало по-диференцирано, ама и тогава не на философска или логическа основа, а защото го обикнал. Дали за *тази* любов или за любовта въобще е казал Витгенщайн по време на тайнствения си път до Осло, че: *Unterseebooten bleiben den Frauen weiterhin versperrt, da sie nicht entsprechend umgebaut werden können*, решението на въпроса нека бъде горчиво задължение на специалистите. Ставало въпрос не само за това, че Дунав мени руслото си, а че двата града активно се намесвали в делата на природата. Под прикритието на нощта разширявали руслото или подпълвали въпросния участък в другия град. Ставало въпрос за метри. Борбата се ожесточила. Вардимската жена по-скоро оставала стара мома, отколкото да се омъжи за свищовски мъж. Ама даже и не лягали един с друг, а там наоколо някой или е свищовчанин, или е вардимец — по-скоро преплували на Беленския остров да се чука. (Дже и прогресивно мислещият Митхад паша се забъркал в тази недостойна дразга.) Когато по време на наводнението от 1838 г. и двата града отворили дигите и сърдитият потоп ги помел, а те се надкрещавали гордо, че те са първи, те са най-южните, тогава най-сетне им дошъл ума в главата. Социалистическа България разрешила проблема като обявила, че устието на вливащата се под Вардим Янтра е част от Дунав, и така град Новград получил званието и съпровождащите го данъчни облекчения; след падането на Живков го отменили... кой знае какво ще стане;

— Русе (Русчук), тялото има свои си пътеки, и тези пътища са криволичещи, при Силистра на 375,1 речен километър се сбогуваме с България; тестисите, двата хълма на задника, мрака, черноводския мост; вярно ли, че ме наричаш душице и аз съм морето за теб?, бяха в Браила: тамян и миризма на овце. Знаеш ли какво беше първото ти изречение, когато се срещнахме? Каза, да

започнем да се сбогуваме, това ми каза вместо поздрав. Не казах това. Аз само отговорих;

— в див край и пътникът подивява;

— мрак, мазни тъмнини се сливат, левантийският търгашки дух е дал молекулярен курбан. Тази вода е вече много голяма, трябва да свикнем, че и тя се нарича Дунав. Две тела треперят. Пред Галац „като труп на вярно куче лежат триетажните изгорели останки на кораба Посейдон“. Идват и си отиват година след година, казва Еминеску, в чието лице румънската лира бележи онова, което унгарците в Янош Аран. Морето си знае рибите, нали така? Както близостта на Брег и Бригах, така и близостта на морето поставя въпроси, на които няма отговор. Всяко твое движение е познато, не че го познавам, а защото не ми е чуждо;

— ти;

— делтата е с мешана вода, смесват се сладката вода на реката и солената на морето, няма да те умия! цапоти се! цапай се! Щом вече не те обичам, поне да ме беше задоволил! Не говори толкова. Плясъкът на гребците разкъсва тишината, стреснато удрят крила гнездящите в море от острики и тръстика водни птици. Висналата лой погребва Тулча. Гледам ръката на Далма, превръзката. Крайчецът на устните ѝ трепери, извън себе си направо гризе въздуха, сякаш се задушава, попритваря очи, и гали, заглажда корема и пазвата си, масажира ги, сякаш иска да сграбчи отвън онова, което е вътре. Сякаш е излязла из водата. Този образ за нея съм запазил. Тялото ѝ все по-разгорещено се надига, хоризонтът изведнъж се разтваря до безкрая. Сега. Ти сребърен гларус, черна вода — — —

Бавно, със спокойно достойнство корабът плуваше с нас в звездната лятна нощ. Ребрата му, облицовката му, каютите, всяка дървена, желязна, медна и кълчищена част, цялият му торс фино, непрестанно, неуловимо трептеше.

Наведох се, за да целуна ръката на Далма, а тя с опъкото така ме цапна през лицето, че веднага ми потече кръв.

Превод: Светла Кьосева

Давам пример със себе си,
защото съм най-подръка.
Мигел Де Унамухо,
недостижим примерист

– Еднакво ли е заиграването, когато рису-
ваш плакат и когато замисляш лекция? Не е ли
писането нова и затова
по-силна тръпка?

– Рисуването (а и пи-
сането вероятно) е нещо
като тихо избухване на
бомба, както е казал пи-
сателят. Няма по-его-
истичен, самотен инди-
видуалистичен процес от
рисуването, психически и
физически автотерор.
Длъжен си да правиш все

нови неща. За мен определението заиграване е
добро, но не и съвсем точно, по-скоро концентри-
ране, симбиозирание – ставаш виме, ръка и кофа.
Нещата се задвижват по някаква странна необ-
ходимост. Ако на стената виси пушка, тя трябва
да гръмне, но ако ти трябва гърмеж – можеш и
без пушка. Мога да говоря за рисуването, пред-
полагам, че и при писането нещата са подобни,
но все пак всяка жаба да си знае... и така ната-
тък, моля. Художниците пазят с уважение тери-
торията на плуващата в съзнанието загадка, те
са далеч от бутафорната слава на интерпрета-
тора. Представи си афиш за изложба, на който
пише „Само тази вечер художникът Х ще рисува
пред вас картината на безликия У за 30-ти път
под ръководната палка на генилния Z“. А в сало-
на аплодират възхитени гологърби (с голи гърбо-
ве) дами.

– Пишейки поемаш друг вид риск – изисква
се слушателят-читател да притежава търпе-
ние – това безспорно претендира за нова тех-
ника за изобразяване на движението на есте-
тическите мисли? Къде се чувстваш по-сигу-
рен?

– Въпросът ти е зададен като към писател,
който си рисува. Аз съм точно обратният случай.
Все пак една лекция не може да се сравнява с
който и да е художествен текст, каквито и рипа-
ния на фантазията да ни демонстрира. Използ-
вам моите лекции като вируси, опитвам се да за-
разявам с изкуство желаещите за това младежи.
Но трябва да ти кажа, че доста от тях не се да-
ват. Остават си читави граждани, които като ви-
дят работи, които не им харесват, почват да се
подхилват с неизкоренимия импулс на невежия.
Старая се да ги приемам като чаровни форест
гъмповци или непоклатими умни будички. Какво
да се прави. Вероятно са блажени.

– Малко рисунки могат да се предават сло-

весно и малко изречения да се нарисуват. Как
идва проблясъкът – като образ или като сло-
во?

– Измислям измислици, когато рисувам, а те
са образни. Всеки щрих върху листа, макар и
междинен за качеството, за което си мечтая, е
сам по себе си факт (самостоятелно изображе-
ние), човече на изкуст-
вото. Само аз знам като
негов автор, че наглед
нормално изглеждащо,
като истинско, вътре в
него няма никакви орга-
ни, а само дебело черво,
например. Значи е негод-
но за живот. Някои ху-
дожници излагат такива
негодни човечета-образи
по изложби и дори си

преживяват с тях съвсем не лошо. Тяхна работа.
Органичната единност на образа отличава ка-
чествената работа от ерзаца. Има ли някой да
сънува в думи. Плейбекът на съзнанието дейст-
ва само с образи. По-силни са от думите. Когато
погледнем една маса, за миг, вече знаем за нея,
че е стара, че е била лакирана, че е разтегаема,
че е в баварски стил, че е висока, че е по-широка,
отколкото дълга, че е от дърво и че дори някой е
надраскал $B+I=LOVE$. И всичко това само от
едно поглеждане. А ако ви кажа думата маса –
какво става? Ще си представите това, което сте
виждали, за всичко останало ще трябва да ви
обяснявам надълго и нашироко. И все пак об-
разът в изкуството не е стока, рекламирана от
„VS Телешоп“, та като го видим да получим без-
платно и сапуна за петна „Астониш“.

Художникът е един естетически миксер и ано-
ним едновременно и той първи страда ужасно,
ако това, което създава, започва да се нарича
или го наричат Полиграф Полиграфович Шари-
ков.

– След опитите ти за (себе)изразяване по
така различни начини чувстваш ли се разбран и
кога?

– Не знам какво значи един художник да бъде
разбран. Моля те, не ме питай какво искам да ка-
жа. Пиеш горещ чай и се опарваш. Какво е искал
да ти каже чаят?

– Какво си мечтаеш да те попитам, докато
си още под забраната на „Организацията на
обединените навици“?

– Аз не съм под забрана, а само изложбите
ми. А иначе и аз, и ти – всички сме членове на
„Обединените навици“. Тя си е миличка, кротич-
ка, несъществуваща по документи сбирщина на
действително съществуващи навици.

– Въпрос А: Визията на словесната версия
„бодигард – бодигарга“ – ще я разтълкуваш ли?

Цитат от оригама:

Това е моят бодиград,
във него аз съм бодигарга.

Отговор: Разбира се, подведени от своите навици, в бързината и ти изрече *бодигард* вместо *бодиград*. Поздравявам те. *Бодигард* въобще не присъства и съответно няма никакъв скрит смисъл за тълкуване.

Г-а-а-а...

– Въпрос Б: Дали си светъл приятел, който не иска оцет и сол? А какво би поискал все пак?

Цитат от оригама:

Цял живот си търся светла приятелка,
светъл приятел.
Лъчите им идват,
нарязани като краставички.
От мене искат само оцет и сол.

Отговор: Мисля, че съм такъв, само че почвам да си давам сметка, че светлината ми е от неуловим спектър. Един познат има огромно куче с печално изражение и бистра душа. Като види животно, дете или човек, то хуква да си поиграе право върху него. Всички бягат ужасени. Риен не ва плю.

Въпрос В: Ако имаш един единствен бял лист, какво би изобразил?

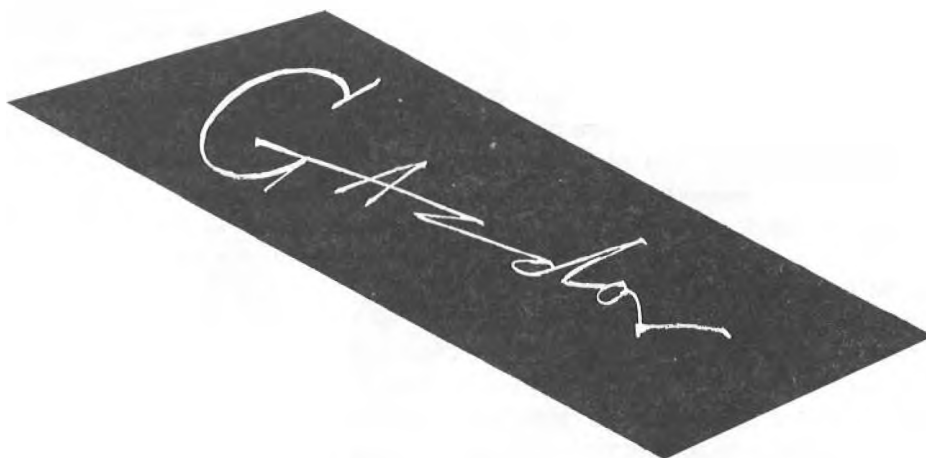
Отговор: Имам такива скъпи хартии по един лист и нищо не мога да нарисувам. Страх ме е от тях, Спомних си обаче, че едва научил се да пиша в първо отделение, подписвах смело есенни листа с водни бои и гордо ги разнасях като произведения. Погледнато от днес – това е може би първият български хепънинг през 1952, но моята съседка-приятелка така и не ми стана куратор. Важна беше смелостта на младенеца. Ах, къде си ти, Жан Кило, превърнала като вълшебница един търговско-пощенски факт в световен естетически?

Накрая нещо като хепи енд или мистейк енд. Щастлив или погрешен край. На това изотерично (само за посветени) интервю.

Оказва се, че не мога да си преброя самостоятелните изложби и то не защото не мога да броя.

Първата ми изложба като завършващ студент 69/70 г. в Клуба на Академията (днешната фотолаборатория) на „Шипка“ 1 беше запечатана с лепенка преди да се открие от бдителни люде преподаватели. Липсваше само табелка с диагнозата и до кога ще трае карантината.

Това е 15 години преди *графикатурата* и 25 години преди *оригамите*.

Gazdon *ivan edward*
GRAPHICATUR
GRAPHICATUR

2-11
BUDAPEST

ХЕМУС

Година VII, кн. 3/1998

Списание за обществен живот и култура